

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1985 — Ч. 10 (294)

О. Бердник: ТЕРНОВИЙ ВІНЕЦЬ УКРАЇНИ

Г. Костюк: БОРИС ТЕНЕТА (1903-1935)

**Я. Гайвас: УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ СТОСУНКИ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

**М. Прокоп: УКРАЇНСЬКІ САМОСТІЙНИЦЬКІ
ПОЛІТИЧНІ СИЛИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ**

**В. Сокіл: «НІХТО НЕ ЗАБУТИЙ,
НІЩО НЕ ЗАБУТО!»**

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»



«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник. 240 стор.
Рік видання четвертий
Річна передплата 25 ам. дол.
Редактор: Володимир Малінкович
Видає: «Сучасність»
Друкується російською мовою

Замовляти:

«Sučasnist» e. v. München
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5, BRD

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В XX СТОЛІТТІ

Документи і матеріали; три томи. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. «Сучасність», 1983, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Якова Гніздовського.

У збірці вміщені документи від кінця 19 сторіччя до 1980-их років, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.
Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1985

Ч. 10 (294)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ
МЮНХЕН**

**«SUČASNIST» — OKTOBER 1985
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5**

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei
Peter-Müllerstr. 43
8000 München 50

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Василь Барка*: Висоти перемін.
7 *Олесь Бердник*: «Терновий вінець України (Росії минулій, сучасній, грядущій — відкрите послання)».
13 *Вілен Барський*: Поет духової синтези.
24 *Григорій Костюк*: Борис Тенета (1903-1935. У 50 річницю смерті).

МИСТЕЦТВО

- 41 *Богдан Певний*: Селективним оком (II).
58 *Богдан Бойчук*: «Пільоболос» — від біологічної скульптурності до містерійності.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 62 *Ярослав Гайвас*: Українсько-німецькі стосунки під час Другої світової війни.
70 *Мирослав Прокоп*: Українські самостійницькі політичні сили в Другій світовій війні.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 80 *Степан Процюк*: Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні (III).

СПОГАДИ

- 92 *Василь Сокіл*: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто!» (Сторінка спогадів).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 106 Інтерв'ю з України.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 113 *Василь Стус* (1938-1985)
114 *Надія Світлична*: Над труною Василя Стуса.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 117 *John Paskevich: A VOICELESS SONG.* — *Ліда Палій.*
121 *Василь Пачовський: ЗІБРАНІ ТВОРИ, т. 1. Поезії.* — *А. В-як.*
122 Просимо виправити

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 *Н. К.:* Україніка в міжнародній пресі.
125 *Н. К.:* По сторінках радянської преси.
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ВИСОТИ ПЕРЕМІН

Василь Барка

ПРОТИСТАВНІСТЬ НАДІЇ

Звітріє в прохолоді мряковина сіра —
спохмареного дня, і часом сонця сплеск,
на трав'яних покосах: мов дитя сплакне! —
де я подужати печалі не спромігся.

Бо вже і над цвітіння біле — скип'яне,
тайма, мов натяк зимности легкий просіявсь:
безвільно! і судьба гортензії сирітська
відкрита зорові — блідніш, ніж трунний склеп.

А не скорись, душе, в передчуття — неврадне,
конечне відаючи на юдоль земну:
грудної кістки і дочасних мрій віддання —
аж відпокутні вбогості чаїн візьму;
і над покосами, від жатви пломінкої:
всіх осіяють крила в нестемнимий спокій.

22. VIII. 1982

ЗВЕРХНІЙ ДАР

Натьмилося! — і вгромлено в нежданий настрах,
як вибух: нагад про висоти перемін.
І стерпнув ліс і галузками обімлів,
немов звістилася кругом година стратна.

Линув — до гнізд гірських і в схови земляні,
і в ринви: дощ, на кругосвіт наступувавсь.
Чи плач від скорбі? ні: на згаслих цвітостанах
насичувати плід, нехай би сік змедів.

Бо — час: налитись фіялково чи в рожевість,
чи — пурпуром, чи брати жовтість воскову,
сповняючи закон життя з небес блаженних:

істоті кожній опромінність на віку;
свята жертва всім — поживністю налита,
а відповідь від нас? подякою: молитва.

25. VIII. 1982

ПОМІРНИСТЬ БУДНЯ

Сіріє: хмарністю, над полотно туману, —
смутливий день, як напівтемрява в душі.
І навіть розпачу супутник подошів —
сльозами сивими, відчай! і скоро втануть.

Без тіней менших, ніж паркани присішні,
посвоїли: мов оленеву шерсть брунатну —
на згір'ях — трави: барвлячися від світанку,
аж легіт шепотом росу відшелестів!

Не пошкодую по блискучості висотній;
чого печалитись? бо згадки, не брянчать,
а — тихі, як джмелі на квітних чебрецях:

взяли нектар, і спраглого успокоїть;
хоч хай бідучі голоси з грудей зростуть,
гучніш, ніж грім, хто блискавицями — сторук.

27. VIII. 1982

МОРОКОВИЙ ЗАНЕПАД

Подавнена доріжка — вниз на невідомість,
під галузками мертвими: в траві, в мохах;
до сумерку між стовбури тісні відводить! —
де жовклих папоротин проквіт не всміхавсь.

І надвечір'я мжичиться на глухомань,
в темнозелену млу втопивши бір дрімотний.
Він кістяками звірів норових наповнивсь,
поблідлими, при шерсті! — дотліва, хламна.

Там — нежиття! там прірва безуму відкрилась:
кромішня світові, крилом душокрадіжна,
у схил притягує, намкнувши ворожбу...

і ма́рами і втіхою — собі прикласти:
з оман, спокусою скарбцівків купальських,
хто неба хресного зреклись! удачі ждуть.

7. IX. 1982

ТЕРНОВИЙ ВІНЕЦЬ УКРАЇНИ (РОСІЇ МИНУЛИЙ, СУЧАСНИЙ, ГРЯДУЩІЙ — ВІДКРИТЕ ПОСЛАННЯ)

Олесь Бердник

Росіє!

В минулі часи, дружні або ворожі, діялоги між народами тривали постійно. Вони відбувалися стихійно. В сучасну добу цей привілей народних речників узурповано диктаторами і насильниками Права. Тому велика німота панує в духовій сфері наших націй, а натомість клекоче соціальний базар брехнею, зрадою і мізерними підробками єднання, дружби та злагоди.

Переступимо вікові мури відчуження та страху і розпочнемо вирішальну розмову — розмову тисячолітніх сусідів, найтісніше пов'язаних спільною долею, спільними стражданнями і грядущим катаклізмом, котрий зруйнує все примарне і освятить усе святе.

Росіє! Ти не монолітна в душі своєму: є Росія тиранів, катів, мучителів, зрадників, брехунів, убивць, — а є також Росія поетів, повстанців, космічних творців, мислителів, святих, трударів і люблячих матерів, які несуть естафету любови крізь криваві епохи занепаду й смерти.

Це послання — до обох Росій.

Дух України промовляє до твого духу, Росіє, в цьому діялозі. Хай ці слова стануть для тебе останнім попередженням і останньою можливістю воскресіння.

325 років тому в Переяславі ми дали одне одному лицарське слово на побратимство, на єдність, на вірність. Кожен з нас від того тривожного дня посіяв безліч різних зерен у землю кількох поколінь.

Вже четверте століття, Росіє, ми йдемо спільним ланом, пожинаючи врожай, заповіданий прадідами. Який же той урожай?

На сцені соціального базару буде дана однозначна відповідь: Україна й Росія — рівні серед рівних, дві великі сестри, зростають, квітнуть і йдуть до сяючих вершин. Україна дає стільки то сталі, чавуну та вугілля, хліба й сала, випускає ось таку лявіну книг, має стільки то мільйонів студентів, учених та героїв праці.

Проте ці плякатні визначники, Росіє, втомилі дух України. Вона відкидає їх з огидою і показує на своє чоло.

Глянь на моє чоло, Росіє, — ти побачиш *терновий вінець!*

Так, результат багатівкової спілки наших народів — Голгофа України, — окраденої, замученої, оббріханої, розп'ятої.

Не поспішай лютувати, Росіє! Задумайся і згадай минуле: твоє духове падіння і наша ганьба почалися в той день, коли ми, не розпізнавши гадючого духу московських тиранів, відкрили Золоті Ворота України для чужинецьких орд.

Що ж попливло крізь наші Золоті Ворота до тебе, Росіє, і що приплинуло до мене? Все відбувалося на історичному полі, нічого не можна приховати!

Ти отримала наші багатющі землі, Росіє, а на додачу — трудячі руки і мистецькі душі, рівних яким мало у світі. Ти безжально пожирала наші багатства і безсоромно смоктала творчий геній України, привласнюючи собі пріоритет і славу. Ти прикрила убогість та нікчемність своїх лицарів і опричників нашою піснею, нашою думкою, звитягою наших лицарів. А натомість?..

Ти зруйнувала колицку свободи — Січ Запорізьку, дивовижний витвір Еволюції, який міг би на кілька століть наблизити епоху волі й народовладдя. Ти привласнила собі *все*, що було пов'язане з історією запорізьких лицарів духу — клейноди, архіви, легенди, пісні. Ти наклала вето на саму пам'ять про них, бо жахався їхнього воскресіння у духосфері сучасності.

В цьому діялозі не варто перераховувати всі факти та імена: архіви твоїх жандармських катакомб мають *все*, щоб освіжити пам'ять. Тому згадаю лише основне.

До спілки з тобою український народ виборював свою суверенність, свою волю і в тій борні гартував душу, творив пісню і високу мисль космічного всеохоплення. Ми не грабували чужих багатств і не захоплювали чужих земель. Жадаючи волі, ми шанували волю сусідів. Ми не мурували в'язниць, не городили кордонів, не творили кріпаків з вільних громадян. І коли якийсь український старшина ставав вельможею і захоплювався февдальними привілеями шляхти, то він сам одривався від духу Матері-України, стаючи її ворогом і прислужником агресивних сусідів.

Наша щирість веліла бачити у сусідів такий же духовий устрій, як і в собі. Це була жахлива помилка.

Закон з'єднаних посудин ілюструє історичну ситуацію нашого єднання. Духовий та економічний вакуум Московщини нездоланно смикнув до себе все, чим багата й славна Україна. А щоб волелюбне серце народу не могло дати відсіч зрадникам і дворушникам — потрібно було знищити віковий корінь сили й вільності — інститут козацтва та кобзарства — ці два крила українського генія.

О, як ти безжально, Росіє, нищила, обкарнувала, висмикувала пір'їни з тих райдужних крил!

Крило козацьке ти одсікла одразу — і найжорстокіше! А розсіяні залишки лицарів розвіяла у безвість: непокірними загатила фінські та сибірські болота, а покірнішими — обставила свої кавказькі кордони та почала звойовувати апетитні східні території.

Крило кобзарське відсікти було важче: ампутація розтяглася на кілька віків, тим більше що джерело творчости пливло з бездонної криниці серця народного. Проте, твій чаклунський дух, Росіє, знав, що то — основне завдання, бо доки вимахує в повітрі кобзарське крило — може бути реґенероване, відроджене *одсічене козацьке крило*.

Ти почала випивати, висушувати творчу криницю України. Як гуси́нь, оповили нашу землю петрові й катеринині ублюдки та свої перевертні. Колись найосвіченіший в Європі народ опустився в найнижчі круги *інферно*: пекельні слуги не знали, як ще дошкульніше вдарити по серцю України, щоб померкла, нарешті, райдуга на творчому крилі.

В ту критичну добу лише явище Шевченка врятувало Україну від деградації й воскресило райдужне крило генія рідного народу. То був дивовижний прорив джерела творчости із надрів Духосфери.

Лютість ворожого духу Росії вражала. Проте вже пізно було щось робити: заборона лише роздмухувала б вогнище відродження. Гадючий чаклунський дух обрав інший шлях — шлях визнання й *уведення в свою програму*. Пророк, з яким обнімається ворог, втрачає більшість своїх революційних сил!

Могутні соціальні потрясіння 20 сторіччя не принесли Україні воскресіння: всі творчі сили були втягнуті в хитру гру політичних шахраїв: деякі з нас лягли на полі бою, деякі впали з роздробленими черепами у підвалах ЧК та Гестапо, деякі згнили в сибірських таборах, деякі обрали шлях Переяслава — шлях ганьби та прислужництва.

Досвід трисотлітнього прислужництва та приниження показав: одна помилка, одне хитання дає ланцюгову реакцію помилок та падінь у грядущому. Те, що зроблено сьогодні — неможливо переробити завтра. Чорні зерна зради й страху виростають в чортополох занепаду, з якого годі шукати виходу.

Висновок такий: *кожен народ повинен сам вирішувати свою долю, не дозволяючи іншим народам перебрати на себе керівну ініціативу*.

Краще вмерти героєм, ніж животіти кріпаком!

Ми мали такий лицарський заповіт і — зневажили його! Століття рабства — розплата за зраду духові волі!

Але ти, Росіє, не радій, не танцюй над купою обсмиканого райдужного пір'я! Ті обрубані крила не приросли органічно до твого зміїного тулуба. Ти обтяжила себе злочинами, падіннями, зрадами, від яких тебе не очистять всі твої святі й подвижники. Ти стала гігантською в'язницею народів і не захотіла зруйнувати ту в'язницю після жовтневої революції, а ще сильніше стиснула в правиці скіпетр жорстокости.

Той скіпетр ти ще, ще й ще невблаганно опускала на голову причинної України — божевільної Діви, котра так необачно наділа на свій палець обручальний перстень.

Хто зміряє океан мўки, в якому пливе Україна? Хто опише страждання мільйонів, померлих від штучного голоду в 1933 році? Хто зможе розповісти про ридання тих, хто був безневинно розстріляний у 1937-1939 роках? Хто обніме духовим оком *незміряний світ* приниження, безправности, деградації, ув'язнень, безвісних смертей, голодувань, втрати ідеалів — той *світ, який став історичним фантомом України*, її прокляттям, її невпинною реальністю?

Тисячі вбитих поетів, мистців, мислителів... Ще тисячі й тисячі втомлених, підкуплених, застрашених!

В той час, як всі народи Землі прагнуть до волі й знаходять шляхи до неї, ти, Росіє, накинула аркан на шию України й безжально душиш її, щоб вибити з неї пам'ять про славне минуле, про космічне йокликання її буття!

і навіть тепер, коли син України Корольов відкрив для тебе Брату Космосу, навіть *в такий духовий час* ти не хочеш зм'якшити своє жорстоке серце, Росіє! Всі кращі сини українського духу знову в неволі, на засланні, під невсипущим оком жандармів! Кожен, хто сказав тобі слово Правди — відчув удар твого скіпетра жорстокости. Незламний *Мороз* — за що ти караєш його? Хіба не за героїчний захист української культури?! Ніжний *Сверстюк*, який творчим духом оглядав риштування українського собору душі — невже ти так жахаєшся його? Правдивий *Лісовий*, який добровільно пішов на ешафот, щоб сказати тобі слово перестороги, — невже ти не бачиш, що такі люди готові подати тобі дружню руку навіть після жорстоких ударів?!

А за що ти опустила меч кари на *Миколу Руденка* — космічного поета, устами якого Бог дав тобі слово відродження і грядущого знання; за що ти так тяжко скривдила його та його побратимів, котрі прийняли на себе місію захисту поневолених — *Лук'яненка, Тихого, Матусевича, Мариновича, Вінса?*

Світличний, Чорновіл, Стус, Калинець, Стасів, Шабатура — десятки героїчних чоловіків та жінок України, вся вина яких лише в тому, що вони *правдиво* мислять і діють, — що вони вчинили тобі, Росіє?!

Ми не станемо рахувати втрати! Дух України знову й знову народить нас для страшного двобою з драконом Неволі й Жорстокости! Але ти, Росіє, повинна в цей грізний історичний час визначити свою стежку й свій духовий статус! Пам'ятай — ось для тебе настав час вирішення: воскреснути серед вільного кола народів або впасти в запустіння й забуття!

Нехтувати цим попередженням не слід — ні сила, ні страх інших народів не врятують тебе від тієї долі, яка чигала на всіх насильників — від долі повного знищення!

Проте, ненавидячи тиранічну Росію, я щиро люблю іншу Росію — голубооку дівчину з казки, яка змагає в чаклунському сні, обнімаючи хижого дракона. Я шлю вітання тій Росії в день 325-річчя нашої спілки — Росії Сергія Радонежського, Росії Реріха, Росії Лермонтова і Єсеніна, Шукшина і Горького, Цюлковського і Разіна! Воскресни, русява принцесо, до космічного буття, воскресни від важкого кошмару в'язниць, термоядерних арсеналів, кріпацького духу, шовіністичних зазіхань! Спільна стежка Любови поведе нас до Світу Радости!

Братерство Духових Республік чекає на нас. Незміряні Епохи Космічного Творення відкривають брами для Дітей Любови. Твоє воскресіння, Росіє, і наша непорушна дружба — запорука того, що Земля вийде з глибин пекла до неба Єдності!

Але спочатку слід пройти Страшний Суд — Суд Божий! Ти, Росіє, — чорна чаклунко, спадкоємнице Петра та Катерини, — повинна дати відповідь перед Ликом Вічного Судді! Я шлю тобі цей історичний виклик: *на суд! На суд! На суд! Божий суд розпочався!*

Кров людська — не вода! Земля не приймає її, і кожна краплина волає до неба. Хай вона впаде на тебе, Росіє Петра, Катерини, Сталіна та Берії, Росіє сучасних Безликих! Хай спопелить вона гадючу шкуру Дракона, щоб спляча красуня могла прокинутися до життя Духу!

Я свідчу на Суді Божому ім'ям України — свідчу за зраджених і замучених козаків, за знедолених кріпаків, за зганьблену пісню, за принижену думку, за численні покоління, котрі вмирили на чужому полі, не виконавши народної місії, за мільйони померлих від голоду, за тисячі розстріляних сучасників моїх, за мільйони забутих, що страждають від суму, відчаю та безвиході!

Дай відповідь Богові, Росіє, й прийми альтернативу:

Лише повна Воля для скованих тобою народів звільнить тебе! Лише Епоха Духових Республік, Святих Народів, вільних від політико-економічних кайданів чужих ідеологій відкриє для нас життя суверенності й обопільної дружби. Україна не бажає більше тягти чужу колісницю до термоядерної прірви, до повної творчої деградації!

Я виходжу до тебе в пустельне вранішнє поле, двоголовий орле Росії! Я сам-на-сам викликаю тебе на герць, як це велося в казкові часи! Діва-Україна благословила мене на подвиг і сказала на прощання: — *Бийся без щита!*

І я стою супроти тебе, древній Драконе, з відкритими грудьми,

— але безстрашно! Йди сюди — зі своїми в'язницями, бюрократичними бандами, царями, вождями, стукачами, провокаторами! Ти не зможеш перемогти мене, бо я — Безсмертний Дух України!

На бії! На бії! На бії!

Не роздвоюйся, хитрий орле Росії, хай обидві голови твої дивляться в очі мої! Ставка бою — Воля України й Воля Росії — закутої русявої принцеси, яку ти стережеш!

Я кинув виклик на бій, я послав позов на Божий Суд, — ти чуєш, Росіє!? Ось моє тіло — ти можеш опустити на нього скіпетр жорстокости! Я знаю, моє тіло загине! Загине й твоє проявлене тіло, історична химеро, двоголовий драконе!

Зате я знаю й провіщаю іншу *реальність*: перед Ликом Божої Матері Причинна Україна й Закута Росія воскреснуть в Любові і в Космічну Епоху вже ніхто й ніщо не роз'єднає їх!

Терновий вінець України відкриває браму Любові!

Росіє, я сказав!..

25 грудня 1978 року — 7 січня 1979 року
Україна

ПОЕТ ДУХОВОЇ СИНТЕЗИ

Вілен Барський

Не витонченим і лагідним звуком камертону мені хотілося б увести читача в тональність творів Олеся Бердника, а цитатами, подібними до ударів у якийсь космічний гонг.¹

Шукачу! Бережи зерна для Нового Поля!

Безмовний прихід Вісника. Напружте слух Серця.

Дамо розквітнути Лотосу серця, і явити всі енергії, потрібні для повної потуги.

Збагнемо глибоку мудрість нескінченного подвигу.

Адже не існувати послано людство, а зрешувати Вінець Космічної Творчости.

Ти чекаєш Христа? Ти волієш Єдності? Ти жадаєш пробудитися від темного сну тисячолітньої ілюзії?

Христос прийшов. Він тут. Він з нами. День Христа почався.

Глянь на моє чоло, Росіє! — ти побачиш ТЕРНОВИЙ ВІНЕЦЬ!

Я кинув виклик на бій, я послав позов на Божий Суд, — ти чуєш, Росіє!?

ТЕРНОВИЙ ВІНЕЦЬ УКРАЇНИ відкриває БРАМУ ЛЮБОВИ!

Я почав з тональності тому, що ця властивість творчости Бердника діє з першого ж моменту, з самого початку читання, ще далеко до раціонального охоплення тексту. Вона магічно впливає на читача, майже як глосолалія (хоч нібито нічого спільного з нею не має), інтонаційно, а частково й стилістично, викликаючи в пам'яті мову буддистських сутр, мантрійських вигуків, євангельських текстів, кобзарських дум; і все це сплетене в одну цілість, просякнене екстазом немеркнучої краси української мови героїч-

Ця стаття є скороченою та переробленою версією передмови до книжки вибраних творів О. Бердника *Терновий вінець України*, виданої Українською видавничою спілкою в Лондоні 1985 р.

1. Автор цієї статті попереджає, що, широко використовуючи символи Бердника в сенсі "монтажних вставок" для виявлення ідей автора книги, він не завжди виділяє ці слова-символи в знаки наведення.

них часів кобзарів і Запорізької Січі, коли Україна, змагаючися за самостійність, активно проявляла себе на історичному кону.

Звернімося тепер до найважливішого пункту світосприймання Бердника. Мова буде про глибоке відчуття впливу Сходу, зокрема релігійно-філософських учень стародавньої Індії: Вед, індуїзму й, особливо, буддизму та йоги, а також намагання синтезувати їх із християнством.

У своїй цікавій книжці *Культура Сходу в сучасному західньому світі* Є. Завадська пише про перегук західньої та східньої культур, зокрема літератур, розглядаючи вплив Сходу на Захід і намагання їх синтезу деякими західніми діячами культури. Вона згадує багато подібні впливи на письменників, які живуть у сучасній радянсько-російській імперії, не було в цій книжці, а могла б бути (але, безумовно, коли б це сталося, то книга навряд чи побачила б світ). Проте, якби така розмова була можлива, то в першу чергу мова була б про Бердника.

Ще один важливий аспект цієї проблеми, який також могла б висвітлити Завадська, коли б це було можливо. Справа в тому, що захоплення, подібні зацікавленню Бердника до йоги, індуїзму, буддизму як праматірними релігійно-філософськими концепціями, досить широко розповсюджені серед тієї частини молоді, що прагне мислити. Перегук прагнень Бердника з цією хвилею зацікавлення молоді безсумнівний і багатозначний, а також важливий для розуміння місця й ролі цього письменника-мислителя у розвитку неофіційної культури в Україні.

Характеристичне це звернення частини молоді до Індії, до буддизму та йоги — з одного боку, як до чогось езотеричного й містичного, як до "Лотосу, що виник на початку часу", і, з другого боку, просто як до чогось полярно протилежного безрелігійній, бездуховій жуйці матеріалізму, що накидається офіційною радянською ідеологією. Це явище було й є частиною духового наступу нового покоління на звиклу й потрібну для радянського тоталітаризму "залізну заслону", що відгороджує молодь від великих і важливих ділянок духового життя, пов'язаних з релігією та релігійною філософією.

Інша справа, наскільки це все поважне, наскільки глибоко пережите та зрозуміле. Як і в інших явищах — особливо в наш час — тут могло бути й звичайне наслідування моди. І наслідки тільки індивідуальні: деякі продовжували поглиблювати свої зацікавлення, інші невдовзі відходили від усього цього, для деяких це був етап переходу до православного християнства, а ще інші шукали шляхів синтезу й приходили до чогось близького філосо-

фії або антропософії. В усякому разі духовий досвід не був безплідний.

Повертаючися до Бердника, бачимо, що він не єдиний, хто захоплювався Сходом, але, мабуть, він був винятком серед українських белетристів, намагаючися легально, поки було можливо, пропагувати у своїх творах свої погляди. В особистих розмовах із близькими знайомими, як мені відомо, він висловлювався значно відвертіше. Я кажу про той період, коли Бердника ще друкували в радянських видавництвах.

З Бердником я, на жаль, не був особисто знайомий, хоч і мав спільних з ним приятелів. І все ж таки він живо стоїть перед моїми очима таким, яким я часто зустрічав його "на ходу" на Хрещатику. Високий, міцний красунь, з надзвичайно виразним обличчям, особливо очима, і в якійсь мірі театральною живописністю всього вигляду — фігура якого відразу кидалася в очі серед хрещатицького натовпу, що його він, здавалося, розсікав (плечі й голова понад людьми) своєю неухильною цілеспрямованою ходою.

Можливо жанр наукової фантастики, до якого, якщо не в числотому вигляді, то в якихось невловимих аспектах, належать майже всі твори Бердника, цілком відповідає його проповідницькому темпераментові й виробленій ним для себе космічній свідомості. Проте Бердник органічно нездібний був писати в дусі писань стандартних радянських фантастів, що без кінця змальовують читачам космічних висланців комуністичної метрополії, які роблять на віддалених планетах революції і встановлюють там, порядком благодіяння, "нашу рідну радянську владу".

Те, що Бердник пов'язався з самвидавком, розкріпачило його як письменника й допомогло йому цілковито скупчити творчі пошуки на релігійно-філософських проблемах і осмисленні історичної долі України.

У творах, написаних поза сферою радянських видавництв і цензури ("Пісня надземна", "Заповіт Христа", "Словник Ра", "Закляття", "Терновий вінець України"), він стає перед нами як поет-мислитель, поет-пророк, що вільно оперує своїм матеріалом, охоплюючи космічною свідомістю долю рідної землі й рідної мови, разом з долею всієї нашої планети, та в пов'язанні з космосом розкриває справжнє завдання Людини. Де кінчається плач за долю Землі й людського роду в цілому й де починається плач за долю України та її народу; де кінчаються заклики до боротьби за спасіння Землі, до відродження духовости землян і де починаються заклики, звернені вже просто до України та до її дітей — чітке розмежування в більшості відсутнє; одне міститься в другому, просвічуючися одне через одного. Навіть у такому здавалося

б близькому до публіцистики творі як *Терновий вінець України*, Бердник завдяки космічному всеохопленню говорить тією ж мовою, тобто зберігає свій стиль синтези, перетворюючи історію та політику у високу поезію.

Саме в цій здібності здійснювати синтезу й полягає неповторність письменницької індивідуальності Бердника, що робить його єдиним у своєму роді письменником, не тільки сучасної української літератури, але й літератур народів усїєї величезної імперії (я маю на увазі справжню літературу й письменників, які працюють *всупереч* основній мутній течії).



У "Пісні надземній" на вагу кладуться й зрівноважуються космос зовнішній, чужий людському духові, і космос внутрішній — індивідуальний "всесвіт душі" ще недосконалої людини, "Космічного Ембріону". Умовою народження Грядучого Космосу Всебуття, Всеусвідомлення й Гармонії Великий Учитель ставить одухотворення образу зовнішнього мертвого Космосу (накиненого людському духові силами Хаосу й Мороку), одухотворення, на яке здібний лише людський дух, звільнений "із задурлиливих вихорів ненависти і злоби".

Хто ж він, цей Великий Учитель, цей відомий всьому світові Герой Духа, "Терновий Вінець Котрого ще й досі кривавиться"? Це — Христос, "Терновий Вінець Котрого" відкриває Брану Любоби, за якою дихає "Простір Волі". Але це Христос, побачений наново крізь духовість Індії — праколіски духовости й космічності ("Птахи Сходу несуть вісті світлі"), — такими є символіка буття, в оточенні якого Він з'являється перед людьми, й мова, якою Він говорить з ними. Опановуючи Його мову, Його символіку, люди відповідають Великому Вчителю благими діяннями на Шляху, котрий Він визначає. Тих, хто став на Його Путь, хто піднявся з долини розкладу на Гору Духу, в чиїх очах уже відблиск Вічного вогню-Агні, покищо небагато, але вони вже опанували *справжню* суть Нового Заповіту, "суть якого не збагнули апологети ортодоксальної віри, а тим більше — ортодоксальні вчені". Справжня суть Нового Заповіту — *це повна зміна психіки*, яка полягає в подоланні бар'єру Смерти й усього, що пов'язане з цією руйнівною ідеєю, тобто навернення до "Альтернативи Буття".

Сам Бердник у "Пісні надземній" промовляє як пророк сучасної *епохи перелому* (періоду *Калі-Юга*,² чорного періоду занепа-

2. Юга — світовий період в індуській космології. Калі-Юга — "чорна" Юга, остання, четверта Юга упадку.

ду). Він — космічний поет-мораліст, тобто проблеми моралі він опановує космічною духовою свідомістю, вирішуючи їх у відповідності до нового космічного шляху людства. Він намагається створити новий релігійно-філософський міт, де одне зі втілень Єдиного Бога — Великий Учитель, уособлює собою з'єднання Христа й Будди, заторкуючи також контури інших Вісників, інших стародавніх релігій.

Підставова життєва сила Космосу — це Вічна Всеохопна Любов, Велика Матір, що є джерелом і символом животворної духовости. Серце й Обличчя її відкрите тим, хто йде до Волі — "Таємні проблеми Духу непізнанні для інтелекту". Тому компас, який веде людину Шляхом Учителя, шляхом Всеохопної Любови — це Серце (слово-ключ, найбільше згадується в цьому тексті). Серце-Лотос — символ Джерела Життя — "Лише Серце допоможе оберекти єдиний струм згармонізованої мислесерцевої енергії"... Дух мудрости перебуває у відкритому серці.

Великий Учитель закликає до боротьби духу, що має розтрощити Хаос — символ смерти — і перебудувати духову основу людини відповідно до Космічного Життя. Духовий змаг в ім'я Отця-Духа незупинний і вічний, — "Збагнемо глибоку мудрість нескінченного подвигу".

Дуже важливі також пов'язані між собою суттєві поняття Світла, Вогню й Сонця — символіка сфери Духу, що також пов'язані з символікою Агні-Йоги. Вогонь (Світло) — головна стихія, поєднуючися з якою людина, людство, очищається від зла й слабости, від "хворої матерії" — "Вогненний Йог реґенерує людський організм". "Найвище явлення Світла явить Життя". "Кого Вогонь не спопелить, того народжує. Хто не згноїв зерно Духу — гряде у Вогні!" Між Творчістю й змагом Духу ставиться знак рівняння: "Хто нагромадив потенцію для вічної Битви, той вийшов на безмежне Поле Творчости. Тому мого Воїна називаю Творцем".

Щоб осягнути справжню суть "Пісні надземної", цього дивного космічного кодексу Бердника, слід усвідомити, що він не бавиться символікою слів, як може часом здаватися, а глибоко вірить у їхню істину, і виявляється, що його переконаність у підставовості духового зачатку зустрічається з найновішими ідеями науки (ця односушність є, безумовно, ознакою часу). В. Тростніков, фізик, навернений до релігії, у своїх "Сторінках із щоденника", друкованих у самвидавному альманахові *Метрополь*, пише про висновки сучасної теоретичної фізики: сучасним фізикам ясно — першоосною побудови *всього*, що існує, є так звані кварки, які за своєю суттю не є найдрібніші, найпростіші матеріальні частки, а *ідеї, духові енергії*. Таким чином в основі Космосу перебуває Дух. Саме такий обґрунтований на приматі духового зачат-

ку образ космосу, поєднуючи в ньому й духову першооснову людини, дала буддистська релігійна філософія, ідеї якої Бердник синтезує з ученням Христа, збагнувши потребу цієї синтези в напруженому й критичному періоді, в який вступила земна цивілізація.

Нехай "Пісня надземна" не здається читачеві розтягнутою, з безліччю зайвих повторень; вони безумовно враховані автором. Вони тільки виглядають як повторення, бо кидається в очі часте згадування слів-символів, слів-ключів. Ці ключові слова-символи в кожному новому згадуванні проявляються в дещо інших аспектах і суттєвих сполученнях, кожного разу трохи з іншого боку та в іншому висвітленні, і, ніби збагачуючися самі, збагачують і нас, допомагаючи збагнути темні місця тексту, які поволі прояснюються й розкривають свою тайну, наче пручаючися, і тому впливають сильніше й глибше.



Духовий клімат "Заповіту Христа" близький до "Пісні надземної". Проте перша частина "Заповіту..." основана на спогадах, на епізодах з дитинства й молодости автора, і цим відрізняється від "Пісні...". Сни, які переповідає Бердник, для нього так само реальні як щоденне життя, але вони духовіші — ніби моменти ясновидіння, зв'язку людської душі з Христом. Шлях автора до Христа йшов крізь страждання, у змагу в життєвих ситуаціях із злом сталінського режиму. Це шлях не стороннього споглядача, бо автор сам безпосередній об'єкт цього зла, одиниця з мільйонів жертв жорстокости — голод в Україні в 1933 р., арешт у 1949 р., суд, сталінські табори смерти.

Пророчі сни автора про Христа — ці "позаінтелектуальні канали" — були важливою ланкою його особистого шляху до віри. В один із критичних моментів його життя (після суду в камері) раптово відбувається прояснення — відчуття *присутности* Вчителя та прийняття своєї долі з Ним — "Будь зі мною, Коханий!" І багато пізніше, напередодні звільнення — радісний сон про Христа. Тому надзвичайно переконливі слова автора: "Ось чому для мене образ Христа завжди був не теологічною абстракцією, не ідеєю для суперечки або сумнівів, а Живим Полум'ям, з якого брало силу і полум'я моєї душі". Поступово Бердник приходив до відчуття космічної реальности Христа, збагнувши те, що "лише через Христа здійснюється всеоб'єднання людства і всієї сфери життя; і не лише людства, а всіх Сфер Космічного Розуму".

В чому ж суть і в чому корінь "Заповіту Христа"? Бердник починає з етимологічної аналізи слова "покайтеся", із централь-

ної, як він уважає, євангельської фрази Христа: "Покайтеся! Наблизилося Царство Боже! Ідьте за мною!" Тут, і в своїх дальших розважаннях Бердник допускає помилку в науковій етимології. В дійсності в українській мові слова, які зближує Бердник — "каяться", "Каїн" і "око", "Каїн", "окаянний" — безумовно близькі за звучанням, і цим наче сполучаються між собою. Проте, Ісус проповідував івритом (його рідною мовою була мова араміська, досить близька до івриту, але проповідував Він імовірноше івритом — мовою Стародавнього Заповіту). А в івриті вираз *хізру бічува* (огляньтеся на гріхи ваші), передано в українській мові словом "покайтеся", що зовсім не пов'язано ні за коренем, ні за семантикою з іменем "Каїн", яке походить від араміського дієслова *куйн* (кувати). Таким чином, перехід від "покайтеся" до імени "Каїн" помилковий з погляду наукової етимології.

Проте перехід від "покайтеся" до "Каїн" переконливий в іншій площині, якщо так можна висловитися, в площині "символічної етимології", поєднуючи зв'язки між значеннями слів, так само, як це робить міт — створюючи світ людей, Бога та космосу. І тоді звертання до Каїна правосильне з погляду символічного мітотворчого тлумачення. Символічний зв'язок Бердника: і те, що Каїн — це тілесна, Авель же — духовна, внутрішня суть, і те, що їхню суперечність автор вирішує на користь духовности — "... зречіться Каїна. Воскресить Святого Брата Авеля!", і те, що "сам Христос і є таким Воскреслим Авелем", і кінець цього пов'язання символів "Царство Бога внутрі вас есть!" — наводить читача до мітопоетичного клімату "Пісні надземної".

В наш час, у світі загальної ненависти, вирішують життя й долю людей власне наслідники Каїна, чия бездуховність не противиться цьому — "замість всеоб'єднання Світу по закону Любви і Краси, що здійснити мають наслідники Авеля" (серед яких автор ніби бачить і самого себе). І єдиний вихід — покаятися, відректися від Каїна і воскресити Святого Брата Авеля, "збудитися і збагнути суть *Заповіту* Христа". "Не очікувати Його в безсиллі, а кинутися Йому назустріч" у боротьбі за "Сонце Духу" — оце головне завдання людини, яке має перетворити Земну Церкву, що зберегла *Букву* Заповіту Христа, в Небесну Церкву Духу — "Красу Несказанну Вічного Життя". Тільки цим шляхом, шляхом освячення людьми справжньої духовности Заповіту Христа, можливе сполучення в Дусі — Людини, Бога і Космосу.



"Словник Ра" Бердник будує за допомогою тієї ж "символічної етимології", про яку вже говорилося. Внутрішньо Бердника притягає мітопоетична творчість, а не наукова, і власне через це

"Словник Ра" здається суперечливим, бо велика кількість конкретних прикладів, звуково суттєва аналіза слів і безліч пояснень наближує цей текст до наукового, або принаймні робить його схожим на науковий. Я назвав би жанр цього твору "науково-фантастична поема-трактат про слова". І так само як у науково-фантастичній белетристиці переважає більше фантастика, ніж науковість, так і цю поему-трактат читач повинен більше вважати фантастичною, ніж науковою.

Цим я не хочу будь-як принизити "Словник Ра", а намагаюся тільки розкрити деяку антиномічність його жанрової своєрідності, яка іноді, як мені здається, заважає, а деколи й допомагає Бердникові в розв'язанні поставленого перед собою завдання. Крім цих "дивностей жанру", читачеві дуже важливо також відчутти голос поета-пророка, для якого головною темою в "Словнику Ра" є українська національна ідея і національна мова, нерозривно між собою пов'язані. Ввесь цей твір написаний для того, щоб нагадати або (де це можливо) відкрити наново своєму народові зв'язок між його історією як нації та історичним існуванням рідної мови, бо, як висловлюється Бердник: "Мова є першожиттям народу, і саме вона формує дух нації".

І говорити про це цілком актуально, тому що процес нищення української мови ввесь час підсилюється — у всякому разі серед більшості міського населення (інтелігенція, правда, намагається, хоч далеко не завжди, врятувати рідну мову хоч би для себе та своїх дітей). Особливо нищівний цей процес у містах центральних і південносхідних областей України. Русифікація, як іржа, роз'їдає культуру України й головним чином її мову. Взаємодія двох мов, природне змагання мов, яке можливо могло б навіть збагатити як російську, так і українську мови, відбувається в Україні не на рівних правах, не на основі незалежної державності зі своєю, національною мовою, — коли мови збагачуються як добрі сусіди, що поважають один одного — а на засаді насильства, коли російська мова панує всюди, на всіх рівнях життя. А коли й звучить українська мова на офіційних церемоніях, то це робиться тільки для показу, та й ця українська мова не жива, а якась українсько-радянська, з якої офіційно витягнуто життя, на зразок такої ж мертвої радянсько-російської мови. На жаль, українська мова не витримує в цій нерівній боротьбі.

Саме тому "Словник Ра" можна оцінити як своєчасну підтримку української мови. Звертаючися до джерел рідної мови, пов'язаних із праісторією народу, автор наповнює стародавньою глибиною суттю сучасні слова, відтворює — на основі мітопоетичного

відчуття, "вслухування" в прамову, "вдумування" в її символіку — цілковитий світ національної духовости.

Бердник вважає, що відкритий ним звук (не тільки для рідної мови, а й для інших мов), або радше *звукозміст* "Ра" (Промінь Світла, Світло, Сонце) є підставовою засадою мови. Це твердження здається мені антиномічним, проте суть речі в тому, що Бердник взагалі не цікавиться відкриттям антиномій людського духу — він сам перебуває серед них, наче стародавній поет-міто-творець (тому проблема антиномії для нього не існує), і звідси його вільність і впевненість у своїй рації.



Містерія "Закляття" й послання *Терновий вінець України* — це твори останнього року невідцензурної письменницької праці Бердника. "Закляття" датовано 5 березня 1978 р., а рівно за рік, 6 березня 1979 р., Бердник був заарештований. *Терновий вінець України* був закінчений 7 січня 1979 р. — за два місяці до арешту. Таким чином, ці твори ніби обрамляють останній рік творчости письменника, коли він, передчуваючи свій арешт, писав про найголовніше. Обидва ці твори ясно свідчать про те, що найголовнішим для Бердника в цьому жахливому для нього році була тема України.

Хоч жанри й різняться, і римовані рядки першого твору відрізняються від публіцистичної прози другого, обидва вони написані в суті про те саме: про історичну — з минулого крізь сучасне до майбутнього — долю України. Я хотів би зауважити, що обидва ці твори для мене не рівноцінні. Невимірно вище ставлю я, з мистецького погляду, *Терновий вінець України*, який вважаю шедевром публіцистики (а також поезії) і думаю, що він назавжди залишиться таким в українській літературі; містерія ж "Закляття" з мистецького погляду не завжди й не цілком відповідає висоті ідей, які її насичують.

У "Заклятті" пряломінінітність, що принижує гідність поезії, шкодить деяким місцям поеми-містерії. Найбільше цих місць у 1-ій частині ("Флібустьєри ночі"). Там, де Бердникові вдається свої величні історичні ідеї опрацювати глибинно-поетично, і де символіка образів втілюється в оригінальніші, не банальні метафори, як у багатьох місцях 3-ої частини ("Божевільна"), 4-ої частини ("Страшна рада"), там він досягає великої цілісности й сили впливу. Загалом уся містерія схиляється, як до образу, до поем Шевченка, і автор, як мені здається, цього не приховує, а в 5-ій частині ("Всенародне заклиття") навіть ніби підказує читачеві відчуття своєї близькості до Шевченкової традиції.

■

Терновий вінець України (Росії минулій, сучасній, грядущій — відкрите послання) — така повна назва останнього твору Бердника, про який буде мова. Здається, можна так багато написати про нього, проте почати найважче — настільки монолітний він і неподільний для аналізу. Читаючи його, не перестаєш дивуватися силі Слова, про яку ми так часто забуваємо, що, врешті, перестаємо в неї вірити. Але чи можливо перестати вірити в силу Духу — Слова-Духу! І рівень на якому говорить з нами цей твір — це якраз вищий рівень Слова-Духу.

Коли все ж таки спробувати охопити коло основних ідей *Тернового вінця України*, то виявиться (за незначними винятками), що майже всі вони добре відомі — це вічні проблеми, багаторазово висловлювані й обговорювані українським національним рухом в його різноманітних відтінках. Нове полягає в тому, що подиву гідне полум'яне обдаровання Бердника освітлює ці ідеї духовим вогнем великого досконалого Слова, котре то разить як каральний меч, то як хор ангелів возносить Осанну.

В цьому монолозі-посланні злучення авторового "я" з персоніфікованим "я" України — її живого тіла й духу — створює нову перспективу: це не особисте звернення автора до Росії від імені України, і це не якась символічна Україна говорить з Росією, що передає читачеві автор, це її історія, її народ, її Дух — говорять устами автора. Тобто духовна сила автора і Дух Долі України, з'єднавшись в одне (ситуація пророка), породжують Голос Єдиної Духовости, який і звертається до Росії; і цей Вищий Голос сприймають і сам автор, і його народ. Читач відчуває це відразу, майже підсвідомо, і тим сильніше.

Страшна, космічна і прекрасна образність цієї мови: "Глянь на моє чоло, Росіє, — ти побачиш ТЕРНОВИЙ ВІНЕЦЬ!" (приклад метафори-символу). Це до краю насичені слова, це слова майже есхатологічні. Тривожні удари величезного дзвону бринять над усім простором цього твору. Образ двох крил українського генія — козацтва і кобзарства — відсічених безжалісною Росією, опановує читача раптово й забути його неможливо.

Образи в цьому творі, народжені високим мистецтвом слова, діють майже з ритуальною силою закляття, ні на йоту не гублячи ясности думки і конкретного зв'язку з розвитком ідеї послання. Однією з подиву гідних чудових ідей *Тернового вінця України*, що народжуються зі страшної правди про долю України, та ганебної ролі Росії в цій долі, є християнська ідея звільнення — можливості того, що в містерії "Закляття" названо "Самоосудженням Русі", тобто усвідомлення (на рівні самоосудження) Росією її

історичної провини перед Україною (та іншими, як каже автор, закутими нею народами). Добре розуміючи двоїстість Росії, автор звертається до її світлого духового початку: "Воскресни, русява принцесо, до космічного буття, воскресни від тяжкого кошмару в'язниць, термоядерних арсеналів, кріпацького духу, шовіністичних зазіхань! Спільна стежка Любови поведе нас до Світу Радости!"

"Але спочатку треба пройти Страшний Суд — Суд Божий... НА СУД! НА СУД! НА СУД!"

Закликаючи до смертного бою — "я кинув виклик на бій, я послав позов на Божий Суд, — ти чуєш Росіє!? (НА БІЙ! НА БІЙ! НА БІЙ!)" . Вищий Голос "провіщає іншу РЕАЛЬНІСТЬ" — реальність Воскресіння після Голгофи: "перед Лицем Божої Матері Причинна Україна і Закута Росія воскреснуть в Любові".

Як на небесному світловому табльо, спалахують слова, пов'язуючи в одне всі ланки історичного ланцюга, перетворюючи зміст заголовку: "ТЕРНОВИЙ ВІНЕЦЬ УКРАЇНИ відкриває БРАМУ ЛЮБОВИ!" І чітке завершення, подиву гідно докладно знайдене (своїм "я сказав!" змушує згадати римських ораторів), де в згуку Вищого Голосу виразно відчувається інтонація Вільної Державної України:

"Росіє, я сказав!..".

Розглядаючи весь цей твір у цілому, починаєш думати, що, можливо, після Шевченка нікому не довелося з такою силою й досконалістю висловитися про долю України. Публіцистика — майже реторика, майже акт обвинувачення, у Бердника стає високою поезією, поезією гніву, мудрости та пророцтва.

БОРИС ТЕНЕТА (1903-1935) (У 50 РІЧНИЦЮ СМЕРТИ)¹

Григорій Костюк

Коли він з'явився на київському літературному небозводі — не знаю. Ми ж познайомилися правдоподібно весною 1927 р. Сталось це випадково та прозаїчно. Однієї гарної днини, після лекцій, я вийшов з інституту, щоб податися до гуртожитку. Слідом за мною вийшов юнак, моїх приблизно років, середній на зріст, кругло-видий, трішки ніби сутулий, темний шатен. Але, на що я відразу звернув увагу, це на його, ніби розчавлений, колись, мабуть, перебитий ніс. Це робило його відкрите, симпатичне обличчя трішки кирпатим і смішним. Порівнявшись зі мною, він по-дружньому мовив:

- Ну, що, йдемо?
- А тобі куди? — замість відповіді, питаю.
- На Лютеранську.
- То нам по дорозі. Я до Радянського майдану.

Ми пішли Королєнківською, повернули праворуч на Ленінську (колишня Фундукліївська), до Хрещатика. Йшли поволі. Гуторили про різне. Він поцікавився, з якого я факультету, звідки походжу. Про себе сказав, що він степовик, а точніше — з того краю, де пахне вугіллям й залізом. Дитинство пройшло в Донбасі, а пізніше — в Дніпропетровському. Там вчився в ІНО.² Звіди перевівся до Київського на третій курс історичного відділу. Тоді мені стало ясно, чому я його не знав досі. Бо всіх істориків, що вступали разом зі мною, я знав. Між розмовою кидаю йому:

- Як тебе звуть?
- Борис... Тенета на прізвище.

Це прізвище я знав уже з преси. Але, не припускаючи, що це саме той, що почав друкувати свої оповідання, трохи не до ладу питаю:

- Тенета? Який Тенета?
- Що значить "який?" — перебиває він мене, іронічно посміхаючися.
- Отакий, як бачиш, не мальований, а звичайний.

1. Із плянованої книжки спогадів "Мандрівка в минуле". — Ред.
2. Інститут народної освіти. — Ред.

— Чекай, та я, власне, хотів сказати, чи це не той Тенета, що "Листи з Криму"?

— Та, той же, той, — тим же тоном, дещо насмішкувато продовжує він.

Це мене майже збентежило. Я зупиняюся й кажу:

— Ти що, жартуєш чи справді?

— Та чого ж жартую? Справді. Що, не віриш, що такий шлапак міг щось путне написати?

— Ну, то здоров був! Мені приємно. Я ж саме недавно прочитав "Мусему" й "Листи з Криму". Справді цікаво. А та "гра в любов" північного "білого європейця" із смуглявою донькою півдня — "донькою морських хвиль і гірських кряжів" направду непогано зроблена. Автор має гостре, спостережливе око, вміє створити напружену ситуацію, а головне — має молодечий сміливий розмах думки, — затарабанив я відразу. Це йому очевидно сподобалося. Він схопив мене обома руками за рамена й каже:

— Та я бачу, що ти справді читав мої речі. Та це ж ціла вже рецензія! Ти пишеш?

— Та... ні. Я вчуся й читаю.

Я не хотів йому признатися, що саме тоді написав кілька рецензій, які вже лежали в редакціях журналів *Життя й революція* і харківського *Молодняку*. Власне, на час нашої розмови рецензія на *Віхоли* Г. Косяченка в *Молодняку* вже була опублікована. Але Тенета того журналу, мабуть, не читав і моє прізвище йому нічого не говорило.

Я спитав його, чому він на історичному, а не на літературному факультеті. Він відповів, що любить історію людства. Хоче знати досконало не тільки нашу, а й світову історію. Має на думці колись щось солідне на цю історичну тему написати.

— Пишеш щось нове?

— Пишу. Це буде проблемна повість з сучасного життя. — Помовчав. А за якусь мить додав: — Думаю, що ортодокси з *Літературної газети* (це він мав на увазі редактора Бориса Коваленка та його підручних, як Андрій Клоччя та інших, що практикувалися на вишукуванні різних ухилів у тодішніх письменників) мене клюватимуть нещадно. Але, хай. Я напишу так, як розумію й бачу наш світ. Бо тема муляє моє громадянське сумління.

Він прозрадив мені також, що зібрав усі свої кращі новелі й під назвою "Листи з Криму" цими днями здає до друку в письменницькому видавництві "Маса". Заговорили про МАРС (Майстерню революційного слова), що на київському небосхилі вважалось талановитим сузір'ям. Він сказав, що дуже любить цю невелику

групу людей. Вони віддані народові, чесні й глибоко талановиті. Кожний зі своїм індивідуальним неповторним обличчям.

— Вкажи мені, — говорив він майже патетично, — хоч на одного поета, який би глибиною думки та добірністю мистецького слова дорівнював Плужникові.

Я пробую ніби перечити, ніби вносити ясність і кажу:

— Та чого ж. А Рильський? Тичина? Та навіть ровесник Плужників Бажан?

— Е, ні, ні! — замахав він руками. — Це зовсім не те! Зовсім!! Розумієш? Звичайно, це гарні, добрі поети, нічого не скажеш. Але це зовсім не те. Плужник, як неприступна одинока скеля. Це може невдале порівняння, але щось у цьому сенсі. До нашого гурту пристав ще один молодий поет. Йому ще й двадцяти нема. А послухав би ти його.

— Хто такий?

— Багрянний зветься. Та ти вже міг його читати.

— Та не тільки читав, це мій добрий приятель.

— О, так? То чого ж ти до нас не належиш?

— Та як же я можу належати? Я ж тільки студент.

— Студент! Та я теж студент. Ну, та про це ще поговоримо.

Ми вже повернули були на Лютеранську. Мені треба було повертатися. Ми прощалися як друзі. Ця перша зустріч нас дуже зблизила.



Боб, як його звали ближчі друзі, мав завжди повно різних літературних, політичних і побутових новин. Часом, по дорозі, заходив до мене. Інколи ми, в дружній гутірці, крокували горбистою Лютеранською вулицею, повертали на горі праворуч у провулок, назву якого я забув, і заходили до Тенети. Жив він з дружиною Тетяною, тоді ще студенткою медінституту, в досить гарному кількоповерховому будинку. Займали одну кімнату з кухонькою чи з подібним закутком. Дружини переважно не було. Вона, кінчаючи інститут, відбувала обов'язкову практику в клініці. Боб ставив на примус чайник, і ми бенкетували.

Десь від 1926 р. він, одночасно з оповіданнями, друкував і поезії. Я його спитав, чи ця двожанровість у нього свідомо чи випадкова? Він відповів приблизно так:

— Я не можу на це відповісти так чи ні. Це виходить якось само собою. Інколи нестримно хочеться висловити свої дуже інтимні, дуже особисті настрої, почуття радості чи болю, захоплення чи любови. Тоді я вдаюся до, сказати б, найсинтезованішої, найзгущенішої форми вислову — поезії.

— А чому ти не збереш і не видаси окремою збіркою свої поезії?

— Та то, — відповідав він, — не так просто. От зараз друкуються "Листи з Криму". На черзі повість, про яку я тобі говорив. Як впораюся з цими двома книжками, тоді може подумаю й про поезії. Але, правду кажучи, мені не дуже хочеться зі своєю поезією виходити на ринок. Надто це дорогий мені інтимно мій внутрішній душевний світ.

Пригадую ці думки, бо вони вражали мене. Незвичні були. Я знав, як молоді поети кожна сув'язь своїх поетичних переживань намагалися передати найширшим читачам. А тут — навпаки. Цікаво, що проблему Тенетової поезії зачепив у своєму спогаді "Нездійснена поезія" Б. Антоненко-Давидович.³ Він знав Тенету дуже добре. Очевидячки, у творчій співпраці його дратувала Тенетова подвійність поета й прозаїка. Він вважав, що поетичний струм у творчості Тенети сильніший від прозового, розповідного, й дораджував йому перейти виключно на поезію. Це, пише Антоненко-Давидович, гнівило Тенету, бо він вважав, що його проза має ніким не заступлену проникливість у душі пореволюційної молоді. І він мав рацію. На цьому вони з Антоненком-Давидовичем дружньо конфліктували.

Натомість між Тенетою і поетом Євгеном Плужником існувала, здається, ідеальна дружба. Я не був свідком їхніх особистих стосунків і тому не можу сказати, як ця дружба реально виглядала. Але я знаю думки та висловлювання Тенети про Плужника. Плужник для нього був ідеалом. Він шанував і любив Плужника і як поета, і як людину. Коли вийшла Плужникова *Рання осінь*, Борис відразу приніс мені її, як надзвичайну подію. Тоді він написав одну поезію, присвятивши її Плужникові. Пізніше вона була опублікована в *Червоному шляху*. Через те, що Борис читав її мені ще перед друком, я хочу подати її тут повністю. Хай буде вона одним із зразків розсіяної по журналах і забутої вже віршованої спадщини Тенети. У Плужника є дуже цікавий лірично-філософський роздум про проминальність людського життя. Починається він рядками "Минають дні... Минають літа...". Відгукуючися на ці слова та настрої, Тенета писав:

Минають дні, іде по літі осінь
В прозорім сумі ніжна й золота,
Жаркі стрічки впліта в зелені коси —
Слова прощання на мої уста.

3. Б. Антоненко-Давидович. *З далека й зблизька* (Київ: В-во "Радянський письменник", 1969), стор. 169-173.

Я знов один, чужий собі й нелюбий,
З піснями синіми по синій даліні...
І хтось поклав слова на почорнілі губи —
Такі ласкаві, ніжні і сумні.

Який я став? Яка тому причина?
Вже кинув бокс і курс вечірніх вправ...
Мале хлоп'я тепер мені за сина,
А чи ж давно я з ним у цурки грав?

Біжать автобуси так само вчора й нині,
А день — такий же синій, синій день...
Скажи, чому в дочасну домовину
Нас путь одна сухотою веде?..

Скажи, чому бушую і гуляю,
А в серці сум, і сонце, і весна,
І дух терпкий степового розмаю
І золота весна.

О не сумуй, що не такі, а інші
Прийшли ми в цей зелений, милий світ.
Там у степах забрунькувала вишня,
І на Дніпрі сльозою вкрився лід.
Там на степах — та ти не розумієш,
Тобі рідніші брук і димарі...
У сивім ковелі ховає сонце вії
І в позолоті очерет горить.
І кличе владно знову повернути
Далекий голос, юність золоту,
А за вікном голодний вітер, лютий
І в ніч дерева зігнуті ростуть.

Ах, думи, думи... до блідого ранку
Вузька канапа не дає заснуть: —
Я завтра знов лічити буду гранки
І у портфелі тамувать весну.

Такий був Борис Тенета. Ніжний, ліричний, відкрито щирий і одночасно відважний, суспільно чесний. Він був багатогранний у шуканні правди. Він не міг погодитися з тим, що щось дозволено знати, а щось ні. Він хотів і вважав своїм правом знати все, орієнтуватися в усьому — дозволеному й недозволеному. Так, наприклад, одного разу він зайшов до мене й приніс *Літературно-науковий вісник*, що його редагував тоді Дмитро Донцов у Львові. Про такі закордонні еміграційні видання як *Літературно-науковий вісник*, *Діло*, *Нова Україна* тощо нам доводилося тільки чути чи читати назви в пресі, але ніколи не доводилося ні бачити, ні читати самі видання. Тому було дуже цікаво ознайомитися з цим журналом. Де й від кого Борис дістав його — не знаю. Були

це числа за 1925 чи за 1926 рік. Я обіцяв йому на другий день повернути й проковтнув журнали (їх, здається, було два) за один вечір. Із прочитаного залишилося в пам'яті міцно дві речі: стаття Донцова про Леніна і поетичне "Послання до Максима Рильського" Євгена Маланюка. Донцов, пригадую, на підставі аналогій і співставлень героїв з роману Ф. Достоєвського *Біси* і політичним образом Леніна дуже цитатно доводив, що психологічно в своїх вчинках Ленін є лише продовженням диявольських і скажених типів з роману Достоєвського. На мене стаття очікуваного враження не зробила. Я тоді не так розумів, як відчував, що проти Леніна можна написати гостро-знищувальну статтю, але на підставі речевої аргументації Ленінової філософії і політичної практики. А літературний аспект тут заслабкий. Він радше нагадує скоріше кабінетну забавку вчених. Якщо вже при цьому пригадати, що з еміграційної публіцистики на нас у той час дійсно зробило приголомшливе враження, то це були "Лист дрібного буржуа" В. Винниченка (його талановита, вбивча відповідь радянським критикам "Соняшної машини", *Українські вісті* [Париж], березень 1928) і його ж "Одвертий лист до Максима Горького" (там таки, 19 липня 1928). Це була бомба, яка розривала перед нами, студентами, заслону дуже болючого й хвилюючого реального життя. Стаття Донцова робила враження сальонової дискусії. Це не захоплювало. Натомість "Послання Максимові Рильському" вдаряло в саму ціль. Дотепні, а в суті дружні кпини Маланюка з рибальської філософії поволі упокорюваного режимом Рильського робили велике враження. Тим більше, що відчувалося, що пише це справжній поет.



Тенеті тим часом щастило. Восени 1927 р. вийшла таки його перша книжка *Листи з Криму*. Наприкінці того ж року журнал *Життя й революція* опублікував уривки з його великої нової повісті під дразливою назвою "Гармонія і свинюшник", а в наступному році Державне видавництво України (ДВУ) видало цю повість окремою книгою. Це був великий успіх. Першу книжку критика загалом зустріла прихильно. *Гармонія і свинюшник* уже викликала з боку голобельної критики гострі коментарі. Проте, це не завадило ДВУ відразу ж видати її великим другим накладом. Бо перше видання блискавично розійшлося. Автор зачепив болючі питання сучасної молоді. Вона кинула розхопила. Автор став популярним. Поза всіма іншими позитивами це принесло й добру матеріальну базу. Гонорари тоді платили вже добрі. Гріш мав ціну. Не знаю точно, але, здається, наприкінці 1928 р. в них

народилася донечка. Назвали її Таїта, а пестливо — Тая. Звідки це екзотичне ім'я? Борис і Таня, хоч були різні за фахом, але однакові в настроях і вигадках. Вони мріяли про далекі мандри й конче хотіли колись побувати на острові Таїті. Чому саме Таїті, той далекий, відлюдний тихоокеанський острів? Мабуть, тому, що Боб любив твори Гоґена, який, як відомо, прославив Таїті й таїтянок своїми творами. Невипадково на стіні в них висіла непогана копія Гоґена *Таїтянські жінки на пляжі*.

З осені 1928 р. Борис в інституті бував рідко. До навчання очевидячки охолов. Події в ширшому загальноукраїнському літературному й суспільному житті все гострішали. Літературна дискусія, що потрясла до основ українське сонне плесо, дійшовши вибухових вершин, почала давати перебої. Останній бойовий памфлет Миколи Хвильового "Україна чи Малоросія?" та його ж роман *Вальдшнепи* було заборонено і Хвильовому закинено смертельні обвинувачення: націоналізм, зраду партії й радянській владі. Ліквідація ВАПЛіте в лавах письменників та й творчої інтелігенції взагалі викликала тривогу й замішання. Зайшов Тенета. Настрій мав похмурий. Сказав:

— Ліквідуємося.

— Тобто?

— Самоліквідуємо МАРС.

— Чому?

— Дивне питання. Що ж, будемо чекати, поки нас розженуть, як розігнали ВАПЛіте?

— ВАПЛіте самоліквідувалося.

— "Самоліквідувалося"! Не вдавай наївного, — терпко кидає

Борис і за якусь мить питає:

— Хочеш прочитати "Україну чи Малоросію?"

— Звичайно. Я давно полюю за нею.

— Я тобі лишу копію. Тільки умова на дружнє слово.

— Даю відразу.

— Поперше, ти швидко прочитаєш і мені повернеш. Подруге, пам'ятай, від мене ти її не діставав.

Я вдаю хороброго й кажу:

— Що здрейфив?

— Не говори дурниць. Справа не в мені, а набагато серйозніша.

— А що ж я на випадок чого мушу сказати?

— Придумай сам. Ну, скажімо, дістав анонімний поштовий пакунок. Штамп київської пошти, чи щось подібне.

Дивно, що ще в той час це говорилося так собі, між іншим. Цій акції не надавалося жадного серйозного значення. Страху не відчувалося ні трохи. Так копія цієї надзвичайної речі опинилася в

моїх руках. Леся Юровська, моя університетська товаришка, негайно й надійно організувала передрук і за пару днів я мав кілька примірників цієї статті. Оригінал я негайно відніс Борисові. Повертаючи, я жартома, перефразовуючи його слова, сказав: дякую, я ніколи її від тебе не діставав. Борис посміхнувся лукаво й спитав:

— Ну, то як? Яке враження?

Я сказав, що приголомшливе, що нічого подібного силою правди й аргументації не читав.

— Щоб так написати, — продовжував мою думку Борис, — треба мати не абияку громадську відвагу й не абиякий талант. Хвильовий єдиний серед нас, що це має. Але... читав "Від ухилу — у прірву" Андрія Хвилі?⁴

— У перших двох числах *Комуніста*. Решту — не встиг.

— Прочитай до кінця. Заносься на великий погром. Цей український Катков накоїть ще багато лиха, поки сам не втопиться в своїй каламуті, — з гіркотою в голосі мовив Тенета.

Після того ми довго не бачилися. В інституті Борис майже не бував. Частіше бував у місцевомі письменників, де виконував ролю голови. Я там не бував. Та й часу не було, бо то був останній рік мого високошкільного навчання. І, крім того, зимою того ж року в мене виник гострий конфлікт з офіційними чинниками. Становище моє було загрозливе. У цей момент зайшов Борис. Довідавшись про мою ситуацію, порадив конче зайти до ректора Семка. "Це, — казав він, — інтелігентна чесна людина. З ним в партосередку ще рахуються".

Довідавшись, що на моє місце до Наукової ради пішов О. Корнійчук, він зауважив:

— О, цей виконає все, що їм потрібно. Він добре чує, де пахне смаленим. Це вроджений кар'єрист і холуй.

— Ти, Борисе, занадто гостро судиш, — перечу йому. — Не міг же Сашко відмовитися, коли йому наказали взяти на себе той обов'язок.

— Не турбуйся, він не дуже поспішав відмовлятися. Я знаю цього типа з його поведження та виступів на зборах партійного й комсомольського осередків.

Ця фраза ніби свідчила, що Тенета буває на засіданнях партійного осередку. Більше того, інколи він говорив про засідання чи ухвали міської партійної організації так, ніби він там був

4. А. Хвиля (1898-1937) — завідувач відділом культури і мистецтва при Культпропі ЦК КП(б)У, заступник наркома освіти УРСР, ще пізніше голова Комітету в справах мистецтва при Раднаркомі УРСР. 1937 р. заарештований і знищений як український націоналіст.

учасником. Я ніколи чомусь не говорив з ним про його партійність. Для мене це тоді не грало жадної ролі. Для мене насамперед важило, чи це відкрита й суспільно чесна людина. Тенета був такою людиною. І цього мені вистачало. Мені хотілося з'ясувати цю справу вже тепер. Але коли я звернувся до людей, що знали його і в Дніпропетровському, і в Києві, то дістав такі суперечливі інформації, що вирішив це питання залишити відкритим.

Тим часом моя конфліктна ситуація в інституті кінчилася щасливо. Мені дали спокій. Я складав належні іспити й навіть потроху писав. Коли в *Літературній газеті* з'явилася моя стаття про роман Юрія Яновського *Майстер корабля* з застережливою приміткою редакції, Борис сказав мені схвально:

— Знаменито! Це ж супроти всієї зграї голобельників, що вже загризали талановитого автора. А що Коваленко відмежувався від твоєї статті, то це найкраща рекомендація для неї.

І, прощаючися, сказав, що у виданні "Книгоспілки" невдовзі вийде його нова книжка *Десята секунда*. Я привітав його й сказав, що з нетерпінням чекаю. І я не брехав, бо саме тоді уважно перечитував *Гармонію і свинюшник*, готуючи щось конче написати про неї. Як на той час і на молодого автора це була смілива й гостро-проблемна повість, з життя студентської й комсомольської молоді. Автор виявив себе непоганим психологом і аналітиком. Людські образи і характери розкривалися в двох аспектах: з одного боку, серйозна, відповідальна перед народом та історією молодь, що пильно вчиться, вдосконалює свій моральний і побутовий рівень, плекає дружбу, любов, незрадливість і почуття своєї національної гідності. З другого, викривається поверховість, байдужість до систематичного знання, до морального самовдосконалення, паразитизм, розпушта й одночасно кар'єризм, вислужництво, зневага до дружби, донощицтво. Одним словом, протиставлено дві психологічно-моральні категорії: світ, що прагне особистої та суспільної гармонії, і світ, що ставить в основу особисту вигоду, егоїзм і кар'єризм. Головна героїня повісти Катерина цю конфліктну, антагоністичну ситуацію образно визначає так:

Знаєш, мені часто уявляється така картина: свинюшник. Ми всі стоїмо там по коліна в болоті. Є десь сонце... Є... Бо пробивається крізь щілину й навіть болото золотить, а навколо в теплому багні лежать свині — і задоволено хрюкають. Їм добре. Нема в них ніяких думок і сумнівів. Почнеш їх розбуджувати, так вони тебе ідіотом називають. Ти не думай, що вони за старе тримаються. Це невелика б біда була, але вони нюхом чують все нове, свіже, переможне й лізуть туди, несучи за собою свій свинюшник.

Це звучало гостро й потрапляло в ціль. Хоч тоді були вже надруковані сатиричні твори Хвильового, хоч вийшла й здобула популярність повість Григорія Епіка *Восени*, але *Гармонія і свинюшник* Тенети мала своє окреме звучання. Як тільки вийшла його остання книжка *Десята секунда*, я відразу її прочитав. Збірка була якісно нерівна. Були там кращі й гірші речі. Це підштовхнуло мене відразу сісти й написати статтю. Вийшли нотатки про всі три Борисові книжки. Я їх назвав "Крива прозаїка". Пару місяців пізніше вони з'явилися в журналі *Життя й революція* (в серпневому або вересневому числі). У своїх критичних нотатках я писав, що Тенета — автор вже трьох книжок, посідає своє місце в нашій літературі. Він вникливо й в своїй індивідуальній манері вміє відтворити психологічну, морально-побутову й соціальну проблематику нашого часу. Основним його зацікавленням є душа й доля нашої переважно студентської молоді. У засобах зображення він успішно перемагає орнаментально-ліричну манеру першого етапу пореволюційної літератури й одночасно впроваджує розповідну гостросюжетну форму. На стилі його письма ледь-ледь помітний вплив С. Васильченка та Винниченка. Але він увесь ще в шуканні, в розвитку. Його висхідна лінія — хвиляста, крива. Поруч з такими добрими осягами, як "Мусема", *Гармонія і свинюшник*, "Люди", *Ненависть*, я відзначав слабші, композиційно невдаліші, як *Десята секунда*, *П'яниця* тощо. В цілому, маємо молодого автора з гостро-спостережливим оком, з глибоким вникненням у таїни й суперечності душі сучасної молоді та вдумливого зображувача їх на широкому соціальному тлі нашого часу.

Та перед тим, як віднести цю статтю до редакції журналу, я вирішив прочитати її авторові. Може, міркував я собі, в дискусії з ним постануть нові думки, які я використаю як корективи до статті. Ми швидко порозумілися, і в умовлений час я зайшов до Бориса. Дома була й Таня. Борис висловив задоволення з нашої зустрічі, бо, з одного боку, вони незабаром мали виїжджати на місяць чи два на південь, а з другого, він знав, що я виїжджаю до Харкова. Іншими словами, якби я того дня не зайшов, то в тому році ми б уже не побачилися. Я відразу виклав основну причину своєї візити. Борис, вочевидь, був задоволений з такої несподіваної вістки. Я ж жартома ще сказав, щоб був готовий вислухувати й прикрі зауваження. На це він відповів, щоб я не турбувався. Бити мене у власній хаті не буде.

Я почав читати. Вони обое уважно слухали. Десь збоку, в колісці торохтіла забавками й щось мурликала, мабуть, однорічна вже Тая. Коли я скінчив, Таня встала й, посміхнувшись, мовила:

— Мало ви його висікли.

— А ти що скажеш? — звертаюся до Тенети.

— А я думаю, що забагато. Ти ось закидаєш мені одноманітне копірвання в індивідуальній психології й хвалиш там, де я малюю масові сцени. А я думаю, що художнє "копірвання" в психології багатьох окремих індивідів дає художникові, а з ним і читачеві, глибшу основу до пізнання масової загальної свідомості. Так звана "масова психологія" є до певної міри містикією. З першим великим соціалним чи воєнним струсом вона колеться, розсипається й до вирішальної міри стає тоді найсталішою індивідуальною психологією, як типовий характер. Але це складна проблема й кожний автор розв'язує її з більшим чи меншим успіхом по-своєму. Друге, ти закидаєш мені недовомовленість або нечітку мотивованість деяких вчинків героїв. А я вважаю, що "недовомовленість" є добрий художній засіб, кращий, ніж розжована ясність. Одним словом, з деякими твоїми тезами я не погоджуюся, але в цілому — зворушений. Ти правдиво вхопив основну мою творчу настанову. А те, що ти стверджуєш, що я вношу в сучасну літературу бодай дрібку чогось свого, індивідуального, то це мені приємно. Дякую.

Це його думки, які я тут передаю лише в приблизній формі; я їх запам'ятав, бо вже тоді побачив, що Тенета не просто собі поверховий розповідач, а мистець, який думає, що й як писати.

Боб устав і навмисне піднесено-батьорим тоном мовив:

— Таню, у нас сьогодні свято.

— Бачу, — перебиває його Таня, мило, як завжди, посміхаючися.

— Ні, ти послухай, це не тільки справа дискусії про мої писання. Це насамперед день нашого розстання на довший час. Гриша (так він мене, й Косинку також, завжди називав) їде на схід, до нашої задимленої столиці. Ми ж — на теплі південні води. Коли побачимося — невідомо. Тому зап'ємо цей день чаркою.

Борис узяв з шафи карафку з цитриновою настоячкою й сказав:

— Це улюблена Косинки. Давидович теж не від того. Але Плужник, тільки понюхає й посміхається. Не п'є.

Ми сіли за перекуску. Випили по одній, другій. Настрій підвищувався. Раптом, не пригадую з якої причини, Борис продеклямував одну свою поезію, що закінчувалася строфою:

Не любить, не думати, не звати —

Не для мене ці чудні слова!

Без любови я не можу цілувати;

Полюбивши — як не цілувать?

Я дивлюся на усміхнену Таню, підношу свою чарку й кажу:

— Чуєте? То ж будьте здорові!
— Що? Ви думаєте це про мене? Боже борони!
— Ну, звичайно, чого ж би це я про неї так писав, — каже удавано байдуже Борис.

Ми засміялися й продовжували далі свою дружню гутірку. Не буду вдаватися в деталі, скажу тільки загально: то був незабутній вечір і незабутнє прощання: з Борисом — останнє в Києві, а з Танею — останнє в житті. Образ тієї жінки я запам'ятав на все життя: струнка, трохи навіть, здається, вища за Тенету, скромна, без претенсії на жіночий ефект, але з дуже симпатичним, завжди дружньо-усміхненим обличчям молоденької інтелігентної дами, в коричневій вовняній ідеально припасованій сукні. Думаю, що ця сукня символізувала їхнє скромне до краю життя. Вона не могла дозволити собі мати дві-три сукні. Раз з великим зусиллям куплена добра сукня роками носилася, пралася, старанно прасувалася, щоб мати завжди свіжий пристойний вигляд. Це була типова українська жінка 1920-их років 20 сторіччя.



3 серпня 1929 р. почалася харківська доба мого життя. Зв'язок з киянами, в тому числі й з Тенетою, якимось не налагоджувався. Поминаючи всякі побутові труднощі, які душили кожну свіжу людину, що потрапляла в тодішній Харків, що зростав і вглиб, і шир, мій час був надто ущільнений. Ще перед закінченням аспірантури при Науково-дослідному інституті літературознавства імені Т. Шевченка, десь весною 1932 р. я дістав запрошення на посаду редактора юнацького сектора видавництва "Молодий більшовик". Запрошення я прийняв. Природно, що сюди вели дороги багатьох тогочасних письменників. Бували й київські: Антоненко-Давидович, Косинка, Зінаїда Тулуб і навіть Рильський зладив книжечку для юнаків. Тенета — не показувався. Аж майже через рік моєї редакторської праці з'явився Боб. Такий же рухливий, ззовні веселий, але змарнілий і ніби пригнічений. Розповів, що пише великий роман. Тема — історія й практика засвоювання Мехіко еспанськими колонізаторами на чолі з Кортесом. Приголомшливі епізоди, жахливе винищування завойовниками тубільного населення астеків та інших індіан. Такої теми українська література ще не мала, підкреслював він. Це справді була нова й добра лектура для виховання молоді проти всяких імперіялістів і завойовників. Я підкреслив своє захоплення його ідеєю й запропонував негайно укласти угоду й швидко кінчати роман. Він обіцяв, що роман закінчить швидко, але угоду підписувати наперед відмовився. Мовляв, як закінчу, тоді й підпишу. Принаймні, буде чим конкретно аргументувати свої вимоги. Натомість він запитав,

чи не можна укласти угоду на збірку оповідань для юнаків. Звичайно, що можна, кажу йому, тільки на яку збірку? Старі твої оповідання з комсомольського життя післявоєнних років тепер уже напевне не підійдуть.

— Ні, то будуть нові оповідання на зразок *Буднів*, що колись друкувалися в *Літературному ярмарку*. З давніших оповідань може дам одне-два з романтики громадянської війни.

Оповідання *Будні* я пам'ятав добре. То була гарна розповідь про робітниче життя. Мені здалося, що збірка таких оповідань буде саме доречна. Я спитав, чи він мав її з собою. Він не мав, але обіцяв швидко підготувати й принести. Домовилися. Я запитав його, де він зупинився. Сказав, що в Васі Вражливого, у "Слові". Я подумав собі: проїзний двір Вражливого. Там постійно переночовують кияни: Антоненко-Давидович, Косинка, В. Підмогильний, а тепер і Тенета.

Питаю, як дружина з донечкою? — Виїхали, каже, на Новий Афон, на Кавказ. Дістала там у лікарні добру посаду. Кличе, щоб і я туди приїжджав. Мені чомусь прикро подумати, що я можу покинути Київ. Але, ось допишу роман, здам, підпишу угоду, дістану аванс і... поїду. Роман забезпечить мене на років два, а тим часом напишу новий. Уже й тема крутиться в голові. Отака, брат, фантазія, га?

— Та яка ж фантазія, Борисе? — пробую перечити. — Праця над романом, бачу, в розпалі, тема цікава, потрібна. Тож тільки натискай на педаль й жени до фінішу.

Борис якусь мить помовчав. Потім, замість відповіді, несподівано спитав:

— Про Досвітнього чув? Що ти думаєш?

Після самогубства Хвильового, пізніше — Миколи Скрипника, заарештували Олеся Досвітнього. Це було місяців два тому. Всі ми були приголомшені. Я був уражений питанням Бориса й спромігся лише на фразу:

— Так. Подія тривожна.

— Попередливий сигнал, друже, — мовив він ніби чужим голосом і встав. — Зайду найближчим часом зі своєю збіркою. Бувай!

І пішов. Пішов... назавжди.



За два місяці після цієї зустрічі з Тенетою над моєю головою завихрилася буря. Понад півтора року я тинявся в різних місцях. Коли в серпні 1935 р. я приїхав на свою біду до Києва, то перше, чим "привітала" мене моя рідна столиця, була звістка про те, що кілька місяців тому в слідчому відділі НКВД повисівся Тенета.

Це мене вдарило як електричним струмом. Як, і Боба вже нема? Такого чесного, суспільно-відданого, такого правдолюбця і життєлюбця! Але в мене вже не було часу на довші медитації чи на розшуки точніших інформацій. Незабаром хуртовина терору підхопила мене і завертіла порошокною на всіх смертоносних шляхах Радянського Союзу. Але доля була ласкава, я перетривав і залишився живим. Сім років пізніше я знову потрапив до Києва. Це вже був Київ під німецькою окупацією. Зруйнований, збездечений і стероризований новим завойовником. Населення принишло. Але страх перед попереднім комуністичним тираном почав проходити. Люди в розмовах іноді розкривали свою душу. На мешканні мого друга дитинства лікаря Михайла Джоса, який щойно вирвався з табору полонених і працював у клініці, я зустрів його колегу з праці, яку я назову Н. Несподівано в розмові виявилось, що ще з студентських років вона була близькою товаришкою Тенетової дружини Тані, перебувала в найтіснішому контакті з подружжям до арешту Бориса і до певної міри була посвячена в таїни його трагічного кінця. Для мене це була надзвичайна нагода. Я не дав спокою пані Н., аж поки вона не розповіла мені все, що знала про останній рік життя й трагічну смерть Тенети.

Події кінця 1933 й початку 1934 рр. — арешти письменників, акторів, критиків, учених (А. Річицького, С. Пилипенка, М. Ірчана, В. Гжицького, Л. Курбаса, Й. Гірняка) — вивели Тенету цілковито з рівноваги. Він, здається, перестав писати. Роман лежав незакінчений. Грудневі події й розстріли 1934 р. — Косинки, Д. Фальківського, О. Влизька, К. Буревія, А. Крушельницького з родиною та інших, викликали в його уяві реальне видиво смерті. "Набої рвуться вже близько, — казав він. — Хто виживе — не знаю. Але я їм живим у руки не дамся". Була чутка, що він шукав ампулок отрути. Дружина його висварила й просила забути про такі дурні витівки. Але атмосфера терору тільки підсилювала такі настрої. Якось він сказав:

— А жити все ж таки хочеться. Я, здається, зроблю так: піду в гарячий день на Дніпро, скину з себе одяг з усіма документами, навіть грошей трохи залишу. На голову намотаю якусь одяжину, щоб було чим прикрити грішне тіло, й попливу на другий берег. Там вийду і піду світ-заочі. Без імені й документів. А там, знайдуть мою одяжину, зголосять у міліцію, складуть протокол, що такий то, там то, такого то числа втопився. І на тому — кінець. Був я, і нема мене. А тим часом я йтиму десь далеко-далеко й на зло всім — житиму!

Не здійснив цю романтичну мрію наш милий Боб — з жалем коментувала пані Н. Не пішов у світ, не "втопився". Натомість чорне безвихіддя охоплювало киян, а його в першу чергу. Таня

настійно кликала, щоб приїжджав на Новий Афон. Він нарешті вирішив виїхати. Але грошей на дорогу не мав. Зібрали йому грошей. І він у перших числах січня 1935 р. виїхав. Але не встиг ще добре розпакуватися, як 20 січня 1935 р. спеціальні агенти НКВД його арештували. На Новому Афоні тоді ще тюрми не було, тому його відразу перевезли до Сухумі, столиці Абхазької Автономної Республіки, звідки пароплавом мали перевезти до Києва. На другий день Таня поїхала на побачення. На її здивування, у в'язниці їй сказали, що Борис у лікарні. Що сталося? Учора ж був цілком здоровий? Як лікарці, їй швидко вдалося побачитися з Борисом. Він мав забандажовану шию. Виглядав дуже погано. На запитання дружини, що сталося, відповідав плутано, що має чи то ангіну, чи то якийсь нарив у горлі. Коли вона хотіла подивитися — ухилився. Це її занепокоїло. Нарешті, хитрощами й силою їй вдалося відкрити бандаж і вона побачила на самому горлі відкритий свіжий розріз. Вона зрозуміла. Борис хотів кінчити життя самогубством, скориставшись бритвою до голення. Вона докірливо глянула на нього й у сльозах спитала: для чого він це робив? — Я їм живим не дам себе розстріляти, — відповів тихо, але зловіщо-рішуче Борис.

Очевидячки, нав'язлива ідея, що опанувала його після грудневих розстрілів наших письменників, тепер, після арешту, ожила в ньому з новою силою. За пару днів його посадили на пароплав і повезли до Києва.

5 лютого 1935 р. до Києва приїхала Таня. У комендатурі НКВД вона довідалася, що Борис перебуває в тюрмі НКВД на Катерининській вулиці. Понесла передачу. Прийняли й у відповідь відразу дістала від Бориса записку. Дякував за передачу й просив передати йому багато сухої ковбаси, якихось довготривалих кексів чи сухарів, багато махорки. Тоді їй самій треба було повертатися негайно до праці, бо тепер від її праці залежало життя донечки, її та, навіть, і його. Таня, казала моя оповідачка, після такої записки аж ожила. Накупила всього, що замовив Борис і за пару днів понесла йому. Але на Катерининській їй сказали, що Бориса перевели на Інститутську. На Інститутській їй сказали, що передача Борисові заборонена. Чому? Вчинив якусь провину. Вона сподівалася, що це справа двох-трьох днів. Понесла знову. Та сама відповідь. Ще кілька разів — те саме. Нарешті, вона мусіла повернутися на працю. Виїжджаючи, попросила свою товаришку віднести передачу. Та носила двічі й знову та сама відповідь. Н. інстинктом відчула, що справа була не в забороні, тут було щось гірше. Вирішила піти до прокурора й добитися правди. Прийшла й

сказала прокуророві, що вона не дружина, не сестра, не родичка заарештованого Тенети. Вона тільки знайома його дружини, яка просила її передати передачу, бо сама працює на Кавказі. А оскільки за півтора місяця їй знову відмовили, то вона вирішила звернутися до прокурора з проханням пояснити справжню причину заборони. Прокурор вислухав, мовчки взяв якусь папку, глянув і сказав:

— Письменник Борис Тенета, не будучи ще під слідством, 6 лютого 1935 року помер від розриву серця.

Моя оповідачка казала, що, почувши це, вона немов скам'яніла й світ їй закрутився. Вона вжила всіх зусиль, щоб не видати себе. Притишеним і ніби байдужим голосом попросила довідку про це.

— Для чого це вам? — спитав суворо прокурор.

— Пошлю дружині, щоб знала й більше не приїжджала до Києва.

Він подумав і тут таки продиктував секретарці текст російською мовою: "Арестованный писатель Борис Тенета, не находясь еще под следствием, 6-го февраля 1935 года умер от разрыва сердца".

Повертаючися додому, казала далі моя оповідачка, вона думала: що робити? Чи повідомити про це дружину? І вирішила повідомити. Таня негайно приїхала. Пішла на Інститутську й вимагала повернути речі покійного. Ті речі, звичайно, їй були непотрібні. Але вона мала надію, що серед них знайде або записку, або щось інше, що пояснить їй умови чи причину смерті Бориса. Після деякої мороки їй видали жужмом зв'язані речі Бориса. Очевидячки після його смерті їх як зв'язали, то ніхто ними більше не цікавився. Але для дружини та її подруги це була німа драма останньої години Борисового життя. Серед зім'ятої верхньої й нижньої одежі вони знайшли трохи скручені й зв'язані одна з одною бинди порізаного чи розірваного рушника й кальсонів Борисових. Один кінець тієї дивної сув'язі мав вив'язану шийку для зашморгу. Глянувши на цей пристрій, вони обидві завмерли. Таня гірко заплакала. Було абсолютно ясно, що цим зашморгом Борис вкоротив собі життя. Він задушився ним під ковдрою. А було йому тоді лише 32 роки.

Деякий час Н. тримала контакт з Танею. Трохи згодом вона дістала від неї листа, в якому та писала, що покидає Новий Афон і переїжджає в якусь лікарню під Москвою. Обіцяла подати нову адресу. Але ця адреса ніколи не прийшла. Зв'язок остаточно обірвався.

Так перервано життя двох молодих і чесних українців. Він писав книжки про людей, вона лікувала хворих. Обое були великі людюлюби й життєлюби, вірили в творчий радісний світ, мріяли побувати на романтичному острові Таїті. Але життя "першої соціалістичної країни світу" зло й жорстоко насміялося над їхніми людяними душами. Головного мрійника воно кинуло в смерть. А дружину й донечку — в безмежне московське море, в безвість, у забуття.

МИСТЕЦТВО

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ (II)

Богдан Певний

Українська образотворча панорама цього річного мистецького сезону в Північній Америці широка, якщо не якістю, то кількістю. Індивідуальні виставки мали: Василь Палійчук у Балтіморі, Галина Цісарук-Конопада, Юрій Крохмалюк, Роман Петрашук і Омелян Мазурик у Детройті; в Нью-Йорку — Ярослав Вижницький, Марко Шуб, Марко Зубар, Яків Криховецький, Зоя Лимар, Олексій Красновський, Мазурик, Аркадія Оленська-Петришина, Стефан Тур, Роксоляна Лучаковська-Армстронг і Зенон Голубець; Ірина Банах-Твердохліб — у Рочестері; в Торонто — Антон Соломуха, Ярослава Кіналь, Рута Одрач і Віталій Сазонов; Вікторія Варварів і Андрій Мадай — в Філяделфії; в Чикаго — Олександр Гуненко, Мирон Левицький, Василь Пура, Любослав Гуцалюк, Вижницький і Яків Гніздовський. В Західній Канаді проходила мандрівна виставка Гніздовського, яку організувала Мистецька галерія в Бернабі в Британській Колумбії. Виставка відбулася в Давсон-Крік, Смітерс, Мерріт, у музеї Медісін-Гат, Ліплует, Вілліамз-Лейк і в Форт-Сміт.

Звичайно, цей перелік неповний і не на всіх виставках зумів я побувати. Окрім виставок упродовж сезону, відбулася низка подій, які мають безпосередній стосунок до нашого мистецького життя в діаспорі й викликають значний інтерес.



Першою такою подією було віднайдення й викуплення одного з шедеврів українського портретного малярства монументального портрету митрополита Андрея Шептицького роботи видатного мистця Західньої України **Олекси Новаківського**. Цей портрет, великого формату (130 x 110 см), нарисований на тонкому льняному полотні, вивіз із Варшави до Німеччини один емігрант-єврей. Правдоподібно Новаківський працював над портретом біля 1922 р., тоді ж він виконав подібним орнаментальним стилем низку інших портретів історичних постатей. Ці портрети перед війною зберігалися в колишньому Національному музеї у Львові й їхня доля сьогодні невідома. Спираючися на вірогідні вістки зі Львова,

треба припускати, що портрети були знищені новими господарями разом із іншими українськими національними реліквіями.

Портрет митрополита Шептицького, відомий як *Мойсей*, перегукується з монументальною мармуровою скульптурою цієї ж назви роботи Мікель-Анджельо і є синтезом всіх спостережених мистцем рис, характеристичних для зображуваного на портреті — не тільки фізичних, але й духових — тобто належить до так званих "композиційних портретів", не мальованих безпосередньо з натури, а побудованих на раніше зроблених і передуманих малюнках і рисунках. Можливо він був студією до великого олійного твору, задуманого Новаківським. Його було вперше прилюдно показано 9 грудня минулого року на Святочній академії в Нью-Йорку, пам'яті померлого 40 років тому митрополита.



Другою помітною подією було встановлення 26 квітня цього року на терені Пенсільванського університету в Філадельфії півторатонної, висотою на чотирнадцять стіп, абстрактної бронзової фігури *Цар Соломон*, роботи нашого прославленого земляка **Олександра Архипенка**. За словами Архипенкового біографа Доналда Каршана, мистець мав намір створити монументальну скульптуру заввишки 60 стіп¹ (*Статуя Свободи* в Нью-Йорку має 156 стіп). З цією метою Архипенко зробив 1963 р. в своїй нью-йоркській майстерні малий модель *Царя Соломона* заввишки 26¼ цалів, а згодом побільшив його до 67 цалів. Це була його остання робота — Архипенко помер 25 лютого 1964 р. На основі залишених Архипенком моделів, плянів і вказівок двадцять років після його смерті під наглядом Френсіс Грей, удови мистця, був відтворений монументальний бронзовий відлив, власниками якого є подружжя Джеффрі Г. Лорія, батьки одного зі студентів університету. Статую поставлено напроти Єврейського студентського центру. За приготування місця під скульптуру і за її встановлення відповідальним був директор проектування Пенсільванського університету, архітект-українець Тит Геврик.

Як відомо, Архипенко, народжений в Україні, є сьогодні загально визнаний одним із найважливіших новаторів у процесі розвитку сучасної скульптури нашого сторіччя. *Цар Соломон* — це не перша Архипенкова монументальна скульптура на території американського університету — ще 1951 р. Архипенко створив дві

1. Donald H. Karshan, *Archipenko: International Visionary* (Вашінгтон: Smithsonian Institution Press, 1969).



Олекса Новаківський, *Мойсей* (Митрополит Андрей Шептицький; 1922, вугілля на полотні)

окремі абстрактні *Залізнi фігури*, такої ж височини, що *Цар Соломон*, які стоять на вході до університету в Канзас-Сіті.

Архипенків внесок у світову скульптуру безприкладний. Однак цікаво буде підкреслити, що він не є єдиний скульптор-українець, твори якого прикрашають американські університети. Хоч наступне порівняння може здаватися риторичним, то все таки, коли говорити про присутність творчих здобутків наших скульпторів на терені університетів, годі минути **Олександра Гуненка**, який за допомогою своїх студентів зумів виконати шість монументальних металевих скульптур для різних американських університетів, у тому числі для університету Північного Кольорадо. Його виготовлені зі сталі й кованого заліза абстрактні антропоморфичні скульптури лишають у глядача сильне, непов-

торне враження. Гуненко вже міжнародно відомий скульптор, багатократно нагороджений значними нагородами.

Гуненко народився 1937 р. в Романівці на Полтавщині й 1963 р. закінчив з найвищим відзначенням мистецький факультет Єйлського університету. Як запрошений професор він викладав у чотирнадцятих коледжах і університетах, включно з Єйлським, виставлявся 62 рази в різних місцевостях Америки й Італії і є заступлений у чотирьох музеях і численних колекціях. Минулого року, від 14 вересня до 20 жовтня, Гуненко мав виставку своїх скульптур і графіки в Українському інституті модерного мистецтва в Чікаго.

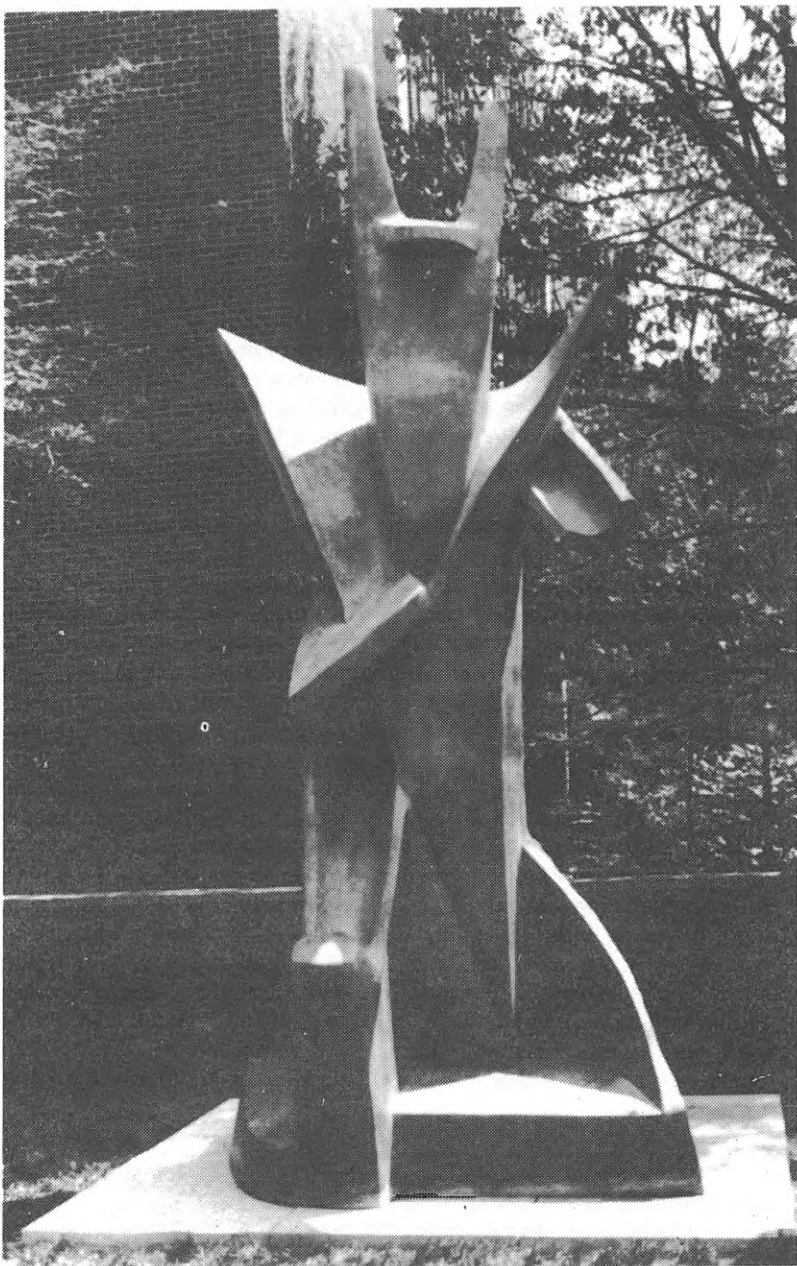
Так, щораз частіше натрапляємо на сліди активності українських мистців поза межами українських середовищ, часто в зовсім неочікуваних обставинах. Наприклад, у січні цього року в Далласі (Тексас), відкрився один із найбільших центрів Америки для комерційних підприємств комп'ютерної техніки під назвою Інформарт сентер. Там залю фірми Боровс прикрашає велике керамічне панно $11\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ стопи, виконане мисткинею **Олександрою Дяченко-Кочман** з Чікаго. Олександра Дяченко-Кочман закінчила студії образотворчого мистецтва в Іллінойському університеті (Чікаго) і тепер викладає мистецтво в Розарі коледжі. Остання її індивідуальна виставка відбулася в галерії Октагон в Еванстоні (штат Ілліной), від 24 травня до 7 липня ц. р.



Не зважаючи на свої успіхи чи невдачі, українські мистці, що живуть у діяспорі, приневолені силою обставин бути єдиними заступниками українського образотворчого мистецтва на світовій арені. Бо рідко коли здійснювані радянськими державними чинниками виставки, якщо й показують деякі здобутки України, то вони задавлені опікою старшого брата, абож представлені як досягнення "общерусского" мистецтва. Трудність тут ще в тому, що творчість українських емігрантів і їхній внесок у світове мистецтво часто зараховують до здобутків країни поселення, або називають етнічною. Говорячи про ті й подібні справи, треба бути цілком наївним, щоб не бути свідомим того, що в СРСР діє система державного керівництва мистецтвом і події й явища тут не постають випадково — вони продумані й заплановані.

І от, несподівано, в київській газеті *Культура і життя* читаємо:

Важко переоцінити ту роль, яку відіграє у нинішній складній міжнародній обстановці обмін культурно-мистецькими цінностями між країнами. Особливо ж, коли йдеться про образотворче мистецтво, що не потребує перекладача, діючи безпосередньо на



Олександр Архипенко, *Цар Соломон* (1963, бронза)

почуття людини, де б вона не жила і якою мовою не розмовляла б.

У березні цього року згідно домовленості між товариством "Україна", Спілкою художників України і канадською фірмою "Укра фільм енд артистік дістрібушн" у канадських містах Монреалі і Вінніпегу експонувалася виставка робіт одинадцяти художників з Радянської України. А в квітні кияни і гості столиці республіки одержали можливість ознайомитися з доробком українських канадських художників.

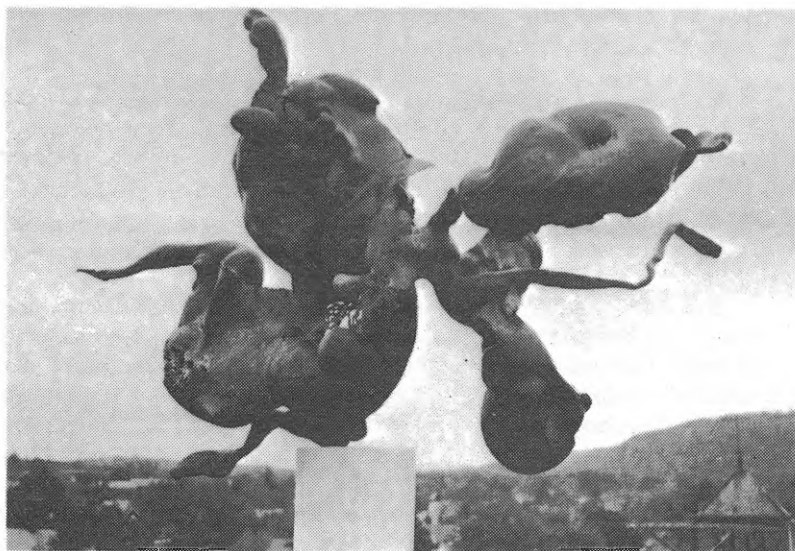
Експозиція, яку відкрито в Республіканському будинку художника, порівняно невелика — тут представлено понад 50 робіт 12 авторів. Проте вона дає певне уявлення про коло тем і образів, які цікавлять сучасних канадських митців, напрям їх творчого пошуку.²

Виставки пройшли пошепки і мені не пощастило побувати ні на одній з них — ні в Монреалі, ні в Вінніпезі, ні в... Києві. Щобільше, не мав я змоги довідатися, хто з митців репрезентував Україну в Канаді. В київській виставці брали участь Андрій Бабич, Яків Гніздовський, Григорій Какулим, Адріяна Лисак, Лариса Лугова, Марія Мариняк, Орест Савчук, Ліліан Сарафінчак, Оксана Сербин, Ед Тихоліс і Петро Шостак. Усі учасники виставки, окрім Шостака і Гніздовського, мало знані мистці, переважна більшість із них народилася в Україні й всі, крім Гніздовського, мешканці Канади.

Обмін виставками між українцями Канади та Україною додає до атмосфери нетолерантності нотку людяності. На жаль, мені особисто (я вибачаюся за свій скептицизм) вона нагадує подібну подію, яка попри великі сподівання закінчилася розчаруванням. Ще в квітні 1971 р. в Нью-Йорку гурт молодих людей з зовсім невинними намірами зорганізував виставку під назвою "Сучасна графіка України", на якій експоновано 126 робіт 42 митців, що в той час жили в Україні — від заслужених народних художників УРСР до тоді ще маловідомих "шістдесятників". Нью-йоркська громадськість зустріла виставку не без цікавості, але з неприхованим застереженням — мовляв, від виставки віє радянщиною. Все таки реакція з радянського боку була гіршою — в радянській пресі з'явився відкритий лист "Нечистими руками",³ написаний лайливою мовою без логічних обґрунтувань. Листа підписали видатні київські мистці Тетяна Яблонська, Василь Касіян, Михайло Дерегус, Микола Глуценко та Олександр Губарев. Організаторів виставки названо "фальсифікаторами" за те, що вони виставили твори без згоди авторів — у дійсності всі експонати виставки

2. О. Журавель. "З канадських берегів", *Культура і життя* (Київ, орган Міністерства культури УРСР), 14 квітня 1985, стор. 8.

3. "Нечистими руками", *Культура і життя*, 30 січня 1972.



Олександр Гуненко, *Без назви* (бронза)

були позичені з приватних збірок. Коли б Спілка художників УРСР мала можливості влаштовувати виставки за кордоном, потреба таких виставок як "Сучасна графіка України" не існувала б. Чи обмін виставками між українцями Канади та Україною є початком істотної переміни в зовнішній мистецькій політиці, чи це випадкова реторика, тяжко сказати.



Образотворче мистецтво СРСР у цілості, а України зокрема, через брак елементарної свободи, потрібної для якоїнебудь творчості, постійне підстригання під "один стиль" і втручання влади з усякими "указами" зведене до жалюгідного стану. Образотворче мистецтво в СРСР належить до юрисдикції союзно-республіканського Міністерства культури. Треба підкреслити, що коли в протилежність до загальносоюзних міністерств республіканські міністерства підпорядковані Раді Міністрів даної республіки, то союзно-республіканські міністерства підпорядковані, крім Ради Міністрів республіки, ще відповідному союзно-республіканському міністерству в Москві. Таким чином, Україна не має своєї власної мистецької політики. Київ лишається на правах провінції.

Подібне намагання надати Москві статусу культурного центру

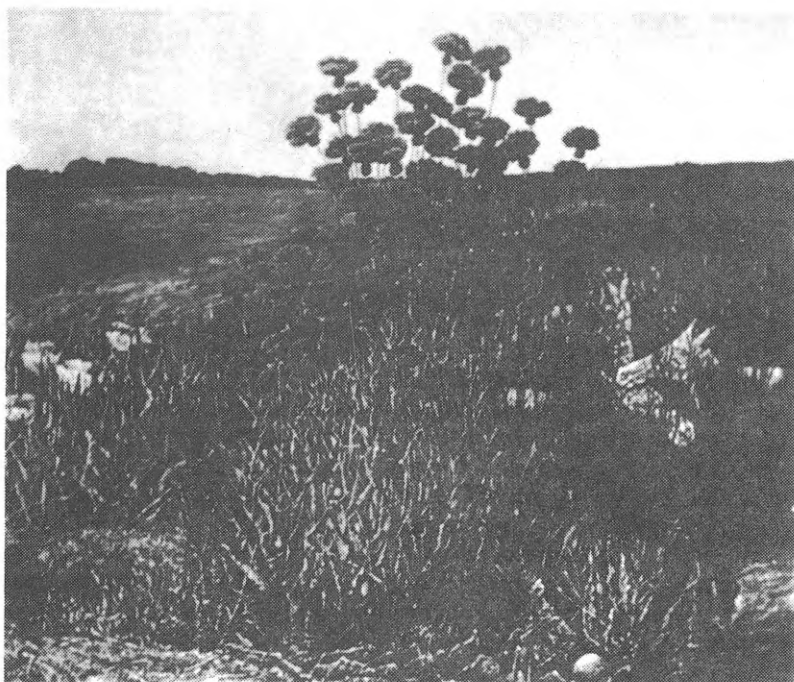
панує в художній освіті. Під сучасну пору в Україні, крім художніх училищ, середніх шкіл і студій образотворчого мистецтва, діють вищі навчальні заклади — Київський художній інститут, Харківський художньо-промисловий інститут і Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва. Подібні інститути діють у Москві, Ленінграді, Тбілісі, Менську й інших головних містах СРСР. Однак єдина Академія Мистецтв СРСР знаходиться в Москві. В 1947 р. Академію Мистецтв СРСР перетворено на вищу наукову установу, що об'єднує найвидатніших діячів образотворчого мистецтва.

Для закріплення мистецької кар'єри в СРСР, крім успішного закінчення одного з художніх інститутів, велику роль відіграє членство в Спілці художників СРСР, інтегральною частиною якої є Спілка художників УРСР. Переглядаючи довідник *Українські радянські художники*,⁴ який містить відомості про художників і мистецтвознавців — членів спілки, мене вразила досить незначна серед них частина членів КПРС, натомість усі три українці з 45 дійсних членів Академії Мистецтв СРСР Касіян, Олексій Шовкуненко і Сергій Григор'єв були членами КПРС. Членом КПРС був також голова Спілки художників УРСР Василь Бородай.

Окрім адміністративного, освітнього та партійного контролю над мистецтвом у СРСР, його ще контролює життєва дійсність — головними замовниками і покупцями є державні й контрольовані державою установи.

Після встановлення обмежень і насильної ліквідації післяреволюційного культурного відродження в 1930-их роках в офіційному мистецтві України лишилося мало чого цікавого і творчого. Тільки в 1960-их роках було помітне піднесення, яке як у літературі, так і в образотворчому мистецтві здебільша завдячуємо молодшій генерації мистців, що зуміла сміливіше розв'язувати творчі проблеми, відкидаючи марево страху й намагаючися визволитися від оков офіційної закостенілості. Виявилось воно не в монументальних працях, виконаних на замовлення, а в першу чергу в графіці — Ніни Денисової, Миколи Малишка, Остапа Оброци, Івана Остафійчука, Василя Перевальського, Ліди Перевальської, Миколи Павлусенка, Богдана Сороки, Богдана Сойки, Миколи Шекери, Георгія Якутовича й інших. Кульмінаційною точкою цього короткотривалого відродження було спорудження 1964 р. Шевченківського вітражу для Київського університету колективом молодих мистців — Опанасом Заливахою, Аллою Горською, Людмилою Семикіною і Галиною Зубенко. Ще 1962 р. партійні ор-

4. *Українські радянські художники* (Київ: "Мистецтво", 1972).



Іван Марчук, *Спомин дитячих років* (опія)

гани закрили індивідуальну виставку Заливахи в Івано-Франківському, згодом це ж партійне керівництво знищило Шевченківський вітраж. Наприкінці 1965 р. ув'язнено Заливаху, а жорстоке вбивство серед таємничих обставин Апли Горської в кінці листопада 1970 р. стривожило загальну світову опінію. Шістдесятників приневолено замовкнути.

І знову несподіванка — московський журнал *Дружба народів* помістив статтю про **Івана Марчука** і вісім кольорових репродукцій з його творів.⁵ Невже реабілітація?

Марчук, найвидатніший маляр з шістдесятників, відомий оформленням стін Інституту фізики Академії Наук УРСР в Києві, був провідною особистістю серед групи сенсуальних символістів, до складу якої входили мистці-шістдесятники Любомир Медвідь, Галина Севрук й інші.⁶ У згаданій статті її автор Мовчан вдумливо

5. Павло Мовчан, "Из глубин времени", *Дружба народів* (Москва, орган Спілки письменників СРСР) 1985, 2, стор. 126-128.

6. Богдан Певний, "Селективним оком (II)", *Сучасність*, липень-серпень 1984, стор. 121 і: "Іван Марчук", *Крилаті* (Брюссель), березень 1972.

шукає початків "самобутности і неперевершености" малярства Марчука і знаходить їх у "глибині часу". Звичайно в репродукованих роботах Марчука немає тих незвичайних символів з сиволосами прадідами, чорними воронами та безлистими деревами, що притаманні його малярству, хоч Марчукова напружена атмосфера, відчуття присутности чогось надприродного збереглися в пейзажах *Червоні маки*, *Замріяна осінь*, *Схід Місяця*, *Останній промій* і *Спомин дитячих років*.



На півдорозі між дисидентством шістдесятників і недавнім неконформізмом стоїть малярство **Феодосія Гуменюка**. Воно, як і малярство його предтечі Заливахи (нар. 1925 р.), передає українські сюжети в усучасненій формі, але Гуменюк ближчий до української іконографії 17-18 століть і народного мистецтва, чим подекуди нагадує побутовість Юліяна Панкевича і композицією творчість Михайла Бойчука. Гуменюк 1975 р. разом з Володимиром Макаренком зорганізував Першу неофіційну виставку українських мистців неконформістів у Москві, в якій брали ще участь Сазонов, Володимир Стрельников з Одеси, дружина Гуменюка Наталка Павленко і недавно померла Людмила Яструб. Наступного 1976 р. знову таки в Москві Гуменюк зі своїми друзями влаштували Другу виставку українських мистців-неконформістів. Виставки викликали бурю репресій проти Гуменюка та інших учасників. Після кількох конфліктів з владою Стрельников був змушений 1978 р. виїхати на Захід. Після участі в демонстраціях у Москві за свободу слова й мистецького вислову ця ж доля чекала Сазонова 1980 р. Того ж року Макаренкові з родиною дозволено виїхати до Парижу, натомість Гуменюкові відмовили в цьому привілеї, посиливши репресії. Йому перестали давати замовлення, викинули зі Спілки художників, відібрали майстерню й не дозволили залишати Дніпропетровське. Осінню 1982 р. в *Дніпропетровській зорі* Олекса Вусик, член Спілки письменників УРСР, помістив статтю "Коли спадає маска", скеровану проти Гуменюка, в якій, між іншим, пише: "Історія морального падіння, котру я збираюся вам розповісти, має мерзенний, але, на мій погляд, цілком логічний кінець. До такого ганебного фіналу рано чи пізно приводять ідейні завулки, котрі, як правило, є наслідком моральної дегенерації особи".⁷

Далі він закидає Гуменюкові "зображення не української історичної дійсности, а дійсности якоїсь сумнівної лжесимволіки".

7. Олекса Вусик, "Коли спадає маска", *Дніпропетровська зоря*, 1982 року.



Феодосій Гуменюк, *Свята Родина* (1977, олія)

Він звинувачує Гуменюка, що, замість малювати "реалістично", він говорить мовою ребусів-символів, химер і двозначних натяків і малює "своїх христосиків" й "ікони (хай навіть на тій іконі зображено Т. Г. Шевченка) та новоявлених святих великомучеників". Начебто відповідаючи на Вусикові закиди, Гуменюк пише в одному зі своїх листів: "Ціле своє життя я займався мистецтвом і ніколи не думав, що прийде час, коли я терпітиму через мистецтво. Я не знаю ні одного випадку в історії інших народів, де б переслідували мистця за його творчі шукання, за мистецьку свободу. Я працюю над темами мені відомими і дорогими, бо я знаю свій народ, його історію і через мистецтво я хочу йому допомогти".

Гуменюк народився 1941 р. в селі Риченці, Хмельницького району, Вінницької області. В 1959–1965 роках навчався в Дніпропетровському художньому училищі й в 1965–1971 роках в Інституті скульптури, архітектури та живопису імені І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Від 1972 р. Гуменюк бере активну участь у різних виставках. Він був співучасником знаменних Першої і Другої неофіційних виставок художників Ленінграду 1974 і 1975 років, виставлявся на інших виставках Ленінграду, Москви, Духцево в Чехо-Словаччині, Дніпропетровська. На Захід його твори дісталися різними шляхами і тут відбулася серія самостійних виставок без його відома та дозволу — в Торонто в галерії "Фокус" 1978 р., в галерії Інституту Св. Володимира 1980 р., в Канадсько-українській мистецькій фундації (КУМФ) 1983 р. і в Вінніпезі в Осередку української культури й освіти 1984 р. Вперше мені довелося познайомитися з творами Гуменюка з репродукцій у варшавському *Українському календарі* 1978 р.⁸ З поміщених репродукцій Гуменюка в *Українському календарі* вирізняються олійні картини *Сивий гетьман*, *Свято Купала*, *Ікона і Муза*. Всі ці картини були намальовані 1976 р. Як я вже згадував, під сучасну пору Гуменюк живе в обставинах репресій і в атмосфері, несприятливій для творчої праці.



Учасники Першої та Другої виставок українських мистців-неконформістів у Москві 1975 і 1976 років внесли повів свіжого вітру в сучасне українське мистецтво. Вони доказали, що, не зважаючи на репресії, цькування й нищення, творчий дух людини непереможний, він усе знову відживає з новою силою. Після прибуття на Захід Макаренко, Сазонов і Стрельніков включилися в тутешнє мистецьке життя. До них приєднався також новоприбулий мистець з України **Антон Соломуха**. Їхня спільна виставка, під назвою "Сучасне мистецтво з України" об'їхала чи не весь "український світ".

Соломуха народився 1945 р. на Київщині. В 1964–1968 роках учився в Львівському поліграфічному інституті, а в 1968–1974 роках у Київському державному художньому інституті, спеціалізуючися в монументальному малярстві. Після студій працював для Київського художнього фонду як монументаліст. Деякі його праці ще можна побачити в Києві. Про ці часи Соломуха згадує так:

8. *Український календар 1978* (Варшава: Українське суспільно-культурне товариство, 1978).



Антон Соломуха, *Повернення блудного сина*
(1983-1984, олія)

ЗАРОБИТОК посміхався із закарлючкою знака питання — виплата боргів за каву, ковбаса для котика. Я писав гасла "ЛІТАЙТЕ АЕРОФЛОТОМ".

Цілий світ дихав часником, потім і самограєм.⁹ Мої картини при денному світлі нагадували чорні вікна пустої церкви. Я смердів як інші, надхненний обіцянками подорожів.

СВІТ, здався, прямував до якоїсь знайомої вже історії, але з іншим, більш щасливим кінцем.

9. Самограй — погана домашня горілка, самогонка.

МИ були досить наївними, бо навіть не сподівалися на відзнаку — стати єретиками, та ще й прикрої категорії — ДУХОВОГО КРИМІНАЛУ. (Це не загрожувало панівному маршу, вивіреному класиками — що височіли пірамідами Хеопса з бородами, борідками, вусами... але дратувало, дратувало, як пісок у оці).

Почали пропадати герої:

провалився один на асфальті
і канув під землю
провалився другий на асфальті
і канув під землю
провалився третій на асфальті
і канув під землю
стоїмо на асфальті й скандуємо
четвертого
четвертого
четвертого
І КАНУВ ПІД ЗЕМЛЮ

Микола Холодний

Народжені по війні, ми відчували знайомий запах — горіло.

ЧЕРГА зітхала, позіхала, чухалася, чекала. Потроху із димом повиїдало солом'яних єретиків. Черга заспокоїлася. Поза чергою не існувало вже нічого, крім тіней і символів...¹⁰

Соломусі пощастило — він одружився з французенкою і 1978 р. йому дозволено виїхати на Захід. Очарований несподіванками нового життя, Соломуха пише:

Я одружився із символом — ФРАНЦІЄЮ!
О, делікатеси! О, запахи, приємність ввічливих стосунків, вишуканість, врівноваженість, міра, гармонія:
"НІЯКИХ КОЛЬОРІВ, ТІЛЬКИ ВІДТІНКИ...".

Верлен

Я споживаю, вбираю в себе нову культуру, з насолодою, вдячно наповнюю свої сили. Я торкаюся до всього не ножем і виделкою, а руками, щоб відчутти коріння!..

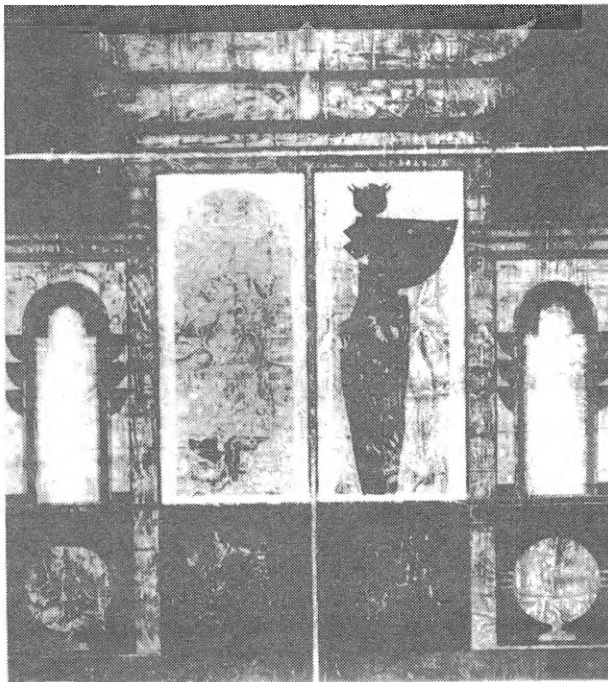
Я гуляю і, дякую дуже, маю чудовий апетит...¹¹

На Заході Соломуха отримав чималий розголок — серед своїх і серед чужих. Про це писала *Сучасність*.¹² Спочатку Макаренко,

10. Антон Соломуха, "Експресивна автобіографія". Париж, 2 серпня 1984. Неопублікований рукопис в архіві *Редакції*.

11. Там таки.

12. Богдан Певний, "Селективним оком", *Сучасність*, січень 1985, стор. 29; Оксана Пісецька-Струк, "Хроніка українського Торонто", *Сучасність*, лютий 1985, стор. 119-120.



Віталій Сазонов, *Без назви* (1980-1981,
темпера і олія на полотні)

Сазонов, Соломуха і Стрельніков виставляли групою — їх єднав спільний досвід пережитого та бажання творити без чужого диктату (так званий неконформізм). У своїх методах творчості та її спрямуванні вони різнилися так, як можуть різнитися індивідуальні характери різних людей. З кристалізацією творчого "я" кожного з них прийшов час на окремі виставки. Так треба розглядати дві індивідуальні виставки в торонтській КУМФ — Соломухи в жовтні 1984 р. і Сазонова в травні 1985 р. На виставки прибули мистці зі своїх постійних місць поселення — Соломуха з Парижу і Сазонов з Мюнхену.

Віталій Сазонов, наймолодший з цієї групи, народився 1947 р. в Сибірі. Студював на історичному факультеті Одеського університету. Від 1965 до 1974 р. жив в Одесі, а 1975 р. переїхав до міста Тарту в Естонії. Його зацікавлення мистецтвом, а особливо абстрактним малярством, почалося від вивчення праці Василя Кандінського *Про духовність у мистецтві*. Він почав малювати абстракт-

ні картини. Після року перебування в Естонії, шукаючи відповідного мистецького середовища, переїхав до Москви, де приєднався до групи шістьох українських мистців-неконформістів — з ними він виставляв, був репресований і з деякими опинився на вигнанні.

Хоч ми свідомі того, що творчість неконформістів різноманітна, все таки нас дивує коливання протилежності творчості Сазонова та Соломухи — в першого панує захоханість у ледве помітні відтінки відлуння старовини, а в другого зосередження всієї уваги навкруги статевого диморфізму. Статичність сивої плісняви напроти сп'янілої жадоби розкошів. Ці тенденції ілюструють не так згадані виставки, як дві чепурні книжечки-каталоги: Віталій Сазонов — *Картини, коляжі*, німецькою мовою¹³ й Антон Соломуха — *Одне сумнівне досягнення*, французькою мовою,¹⁴ бо з назв, виставлених Соломухою серій *Українські народні пісні*, *Українські народні казки*, *Тіні забутих предків*, *Козацькі сни* й інших, неознайомлений глядач може собі уявити, що маємо справу з новим Миколою Бутовичем чи Едвардом Козаком, а не з Антоном (так Соломуха підписує свої роботи), притаманною прикметою спокусливих картин якого є собака, що гарчить на чоловічі статеві органи. Соломуха, замість саркастичного *Une reussite douteuse* міг би з успіхом назвати свою книжечку *La Dolce Vita* (Солодке життя), або просто *Карнавал*, бо виповнена вона рисунками, малюнками та знімками пишного світу розкошів і грайливого життя — вони заманюють, провокують, збуджують і бентежать. Кольори в Соломухи насичені й будуарні, експресивні й емоційні. Його хвилює не краса тіла та його відтворення, а сама еротика ситуації. Тут подекуди пригадується ранній Пікассо "рожевого" періоду з його численними *Скоморохами*, тільки в Пікассо картини сповнені сентиментальности, меланхолії, трагізму, а в Соломухи — дотепу, гумору, хитання, цинізму та декадентства. Живі, ритмічні й динамічні рисунки Соломухи своїми сюжетами близькі до пройнятої еротикою творчості Пікассо останніх років (1963-1973), хоч алегоричні жіночі постаті й заокруглені форми їхніх тіл у захопленого життям Соломухи протиставляються сухому, гранчастому рисунку Пікассо, що старівся.

Поруч зі спокусником Соломухою Сазонов — пустельник. Його турбує фактура старовинних стінописів, вдосконалених патиною часу. Він відтворює зеленувато-коричневий наліт, що на поверхні мідяних, бронзових чи латунних виробів, білясту плівку, що зверху крем'яних знарядь, осад з атмосферичних опадів. Кар-

13. Witalij Sazonow, *Bilder, Collagen* (Мюнхен: Promin-Verlag, 1984).

14. Anton Solomoukha, *Une reussite douteuse* (Париж: Art Conseil, 1984).

тини Сазонова — ніби вирізки з розкопаних археологами античних стін. Мабуть, Соломуха, який починає з сюжету, назвав би ці абстрактні картини іменами, які б інтригували — Астарті, Мелітті, Ізди, Афродіти, напрочуд Сазонов лишив їх безіменними.

Сазонов не тільки абстрактний маляр, він також філософ у мистецтві. Ось кілька його думок:

В моїх картинах наявні три головні символічні елементи: людина, склепіння, гора. Інколи вони виступають разом, а інколи окремо. Людина, невід'ємна частина природного ландшафту і природи, яку вона сама створила, може летіти, може скам'яніти, може молитися з простягненими руками. Краса руйнування, патина щезання, зм'якшення тонів і миготіння золота пробуджують свідомість бігу часу. Чи ці роботи це ікони? Так і ні. Вони радше показують потребу мистецького і філософського зв'язку з іконою.¹⁵

Відомий німецький журналіст Герд Руге пише про Сазонова так:

Спокушає думка дивитися на його роботи, як на роботи маляра-емігранта, тобто, з деякою політичною цікавістю. Але ця цікавість, після ближчого спостереження, мусить відступити місце глибшому роздумуванню. Тут маємо діло не лише з українським малярем, який втік від радянської мистецької політики. Поза всяким політичним міркуванням він представляє світ, у якому людина об'єднала старовинний досвід східнього мистецтва з новітніми відкриттями західнього модерного мистецтва таким способом, що заслуговує бути визнаним за сильну індивідуальну експресію цього маляра.¹⁶

15. W. Sazonow, там таки.

16. Там таки.

«ПІЛЬОБОЛЮС» — ВІД БІОЛОГІЧНОЇ СКУЛЬПТУРНОСТІ ДО МІСТЕРІЙНОСТІ

Богдан Бойчук

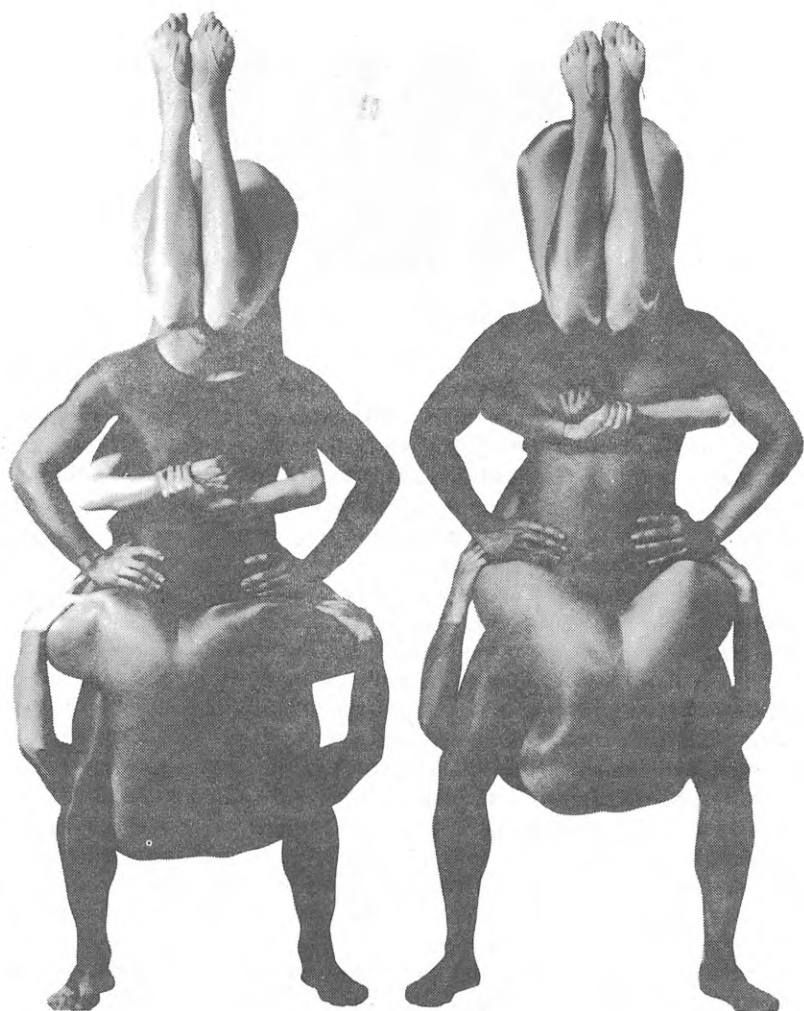
Коли простежити коріння американського балету, то, в випадку модерних хореографів, воно звичайно веде до Марти Грем (яка досьогодні, маючи 91 рік, керує своїм великим балетом і школою та творить нові хореографічні праці), або, якщо йде про хореографію з клясичними орієнтаціями, до Джорджа Баланчіна (який помер недавно у пізньому віці, творчо працюючи з Нью-Йоркським міським балетом до останнього дня).

Балет "Пільоболюс" випадає з цієї загальної схеми. Це порівняно молодий балет; заснували його 1971 р. Мозес Пендлтон і Джонатан Волкен, які студіювали тоді балет у Дартмутському коледжі в Алісон Чейс, що викладала там тоді балетне мистецтво, а тепер є балерина та хореограф. Алісон Чейс, як і Марта Кларк, долучилися згодом до "Пільоболюса", і ця перша чвірка засновників виросла в повний балет, який сьогодні має п'ять мистецьких керівників, а до них часто долучується цілий балетний колектив у творенні нових праць.

Назва балету "Пільоболюс" — біологічна, вона походить від гену фототропічного гриба. На цей гриб натрапив Волкен, працюючи над досліддами в біологічній лабораторії свого батька. Мікробіологічні форми надхнули теж ранній стиль "Пільоболюса".

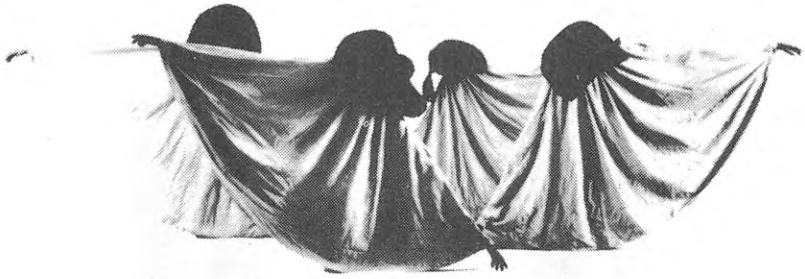
Лише чотири роки тому, під час першого знайомства з цим оригінальним балетом, у ньому домінували ще згадані біологічні мотиви. Наголос ставлено тоді на скульптурне вживання тіла та на віртуозну акробатику, в якій жінки виявляли себе так само вправно й атлетично, як і чоловіки. Були це витвори чистих форм, без ніякого психологічного чи філософського підтексту, які часом нагадували амебні форми, часом гібридоподібні формації, що плазували й розросталися, вражаючи своєю незвичайною й дивною складністю та оригінальністю. Вони й були найцікавішими витворами цього раннього періоду.

Цьогорічні виступи "Пільоболюса" в театрі Джойс наочно показали, що цей балет мінявся останніми роками — під деяким оглядом досить драматично. Ця зміна проходила з позицій чистої форми в бік театру магії — з еротичними, метафізичними та психологічними компонентами.



Біологічно-скульптурні форми раннього «Пільоболюса»

Цьогорічна програма включала хореографію *Bonsai* (Бонзай; 1979), яка репрезентувала ще ранній стиль "Пільоболюса", тобто розростання найдивніших форм амебоподібного гібриду. Перекликалася ще з раннім скульптурним періодом сольова хореографія *Монікс* (1980), але це вже була динамічна скульптурність, де кожної хвилини кожна поза була новою й вивершеною формою в собі.



Багаторідна біологічна формація

Нове ж стилістичне обличчя "Пільоболюса" було виявлене, в першу чергу, в хореографії Пендлтона *Sabat Mater* (1983), яка включала тільки двох танцюристів: мужчину на високих ходулях, який виглядав утричі вищим ніж нормальний ріст людини, та жінку в червоному халаті з капюшоном, на зразок монашого, яка виглядала маленькою поруч мужчини.

Останній репрезентував якесь вище, неземне єство, наче Бога; він у своїй висоті був байдужий до бажань і прагнень жінки, яка припадала до нього, старалася вилізти по "високій нозі" вгору, обнімала й пестила його ноги, простелялася йому в ногах, але чоловік був недосяжний. Лиш часом він зволив подати жінці руку, щоб провести її кілька кроків, після чого знову байдужив до неї й залишав її самотньою. Візуально це була інтенсивна, глибока річ, з сильними струменями релігійної екстази та еротики.

Ще одним кроком далі в цьому новому прямунні була хореографія Роббі Барнетт та Алісон Чейс *Повернення до Марії ля Бахи* (1984). Це нібито готична, нібито мітологічно-алегорична річ, яку, за характером її композиції, можна так само вважати театром магії, як і балетом.

Головною постаттю, що репрезентувала темну силу в цій хореографії, була праматір, матрона, в суворій, безвиразній і безпочуттєвій масці. Всі постаті темного світу були понадлюдські, неприродні, деформовані й у масках. Протиставленням до них була молоденька дівчина, яка якимсь дивним чином була прив'язана до матрони й залежна від неї. Стара матрона жорстоко поводитися з дівчиною, кидала її на гвалтування чоловікам, але дівчина відчувала потребу старої; вона весь час поверталася до неї, мов до матері, й тиснулася їй на руки. І, не зважаючи на всі жорстокості матрони, дівчина не могла визволити себе від неї. Щойно коли з'явився молодий хлопець, в якого дівчина закохалася, вона, врешті, була спроможна протиставитися старій. В



Повернення до Марії ля Баху

остаточній боротьбі на життя та смерть, хлопець і дівчина доконали стару, і сила кохання перемогла.

Ці нові хореографічні твори синтезували фавбулу з технічною віртуозністю, символіку з пластичністю форми; вони робили сильне враження, мали в собі багато містерійного і під формальним оглядом були вивершені. Можливо, ті балетологи, які захоплювалися ранніми біологічними витворами "Пільоболюса", будуть з носталгією оглядатися назад і з острахом уперед. Ті, що вірять у динаміку творчих перемін (між ними й автор цих рядків), будуть з захопленням чекати нових несподіваних перетворень "Пільоболюса".

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ СТОСУНКИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ярослав Гайвас

Українсько-німецькі стосунки і співпраця під час Другої світової війни не були випадковими. Вони виростили на базі зовсім реальних фактів і оцінок як минулого, так і тогочасної дійсності. Ті стосунки притягають і надалі увагу як українських, так і чужинних дослідників. Однак, тут треба додати, що на українському відтинку ті досліді далеко не відповідають потребам. У нас ще не усвідомлено до кінця, якою важливою історичною ланкою в житті нашого народу і здійснюванні його життєвих прагнень, є доба Другої світової війни і до якої міри наші зусилля та подвиги, успіхи й невдачі тієї доби будуть фундаментом і пробним каменем для дальших заходів і плянів.

Українсько-німецькі стосунки, так як вони склалися, не витримали іспиту історії під час Другої світової війни. Співпраця перед тією війною вже в перші дні німецько-російської війни (1941) виявилася на дальшу мету безплідною й неможливою з огляду на розбіжність інтересів обидвох чинників. Німецькі інтереси та методи були такими, що вони мусіли зустрінути з українського боку якнайрішучіший опір. Ілюзії, які можна було мати в перші півтора року тієї війни, повністю не виправдали себе. І тому з українського боку дійшло до фундаментальної переоцінки розуміння тих стосунків, усвідомлення того, що тривалі напрямні німецької політики в Центральній-Східній Європі не лише викликають ускладнення в національно-політичній становіщі українського народу, але й породжують непереможні труднощі й невдачі в здійснюванні українських національно-політичних прагнень.

Держави післяверсальської Європи ділилися в добі між двома світовими війнами на два політичні табори: держави, які захищали статус кво, створений Версальським мирним договором 1919 р., і держави-ревізіоністи, які змагали до ревізії того стану. До держав-ревізіоністів належала в першу чергу Німеччина, яка також була найбільшою державою ревізіоністичного табору й уважала себе найпокривдженішою, через що фактично стала провідником того табору.

Українське суспільство нашого Заходу, тобто тих земель, які опинилися на захід від польсько-російської границі, усталеної

Ризьким договором 1921 р., та на захід від Дністра, з дуже маленькими винятками також прихильно ставилося до ревізії Версальського договору, який формально підтвердив наше поневолення в границях трьох поверсальських держав: Польщі, Чехо-Словацьчини, Румунії. Таке становище західньої частини українського народу було зовсім самозрозуміле й викликане воно було свідомістю, що дорога до відбудови української держави веде через ревізію того договору. Під тим оглядом поверсальський ревізійнізм фактично перетинався в західньоукраїнському світі з українським патріотизмом і державництвом. Український масив на захід від Ризького кордону та Дністра був відтятий від світу, вся його увага й енергії були спрямовані на збереження свого біологічного й духового існування, не лише загроженого смертельно російським імперіалізмом і радянською системою, але й практично викорінюваного плямово й безоглядно в усіх ділянках життя. Українське суспільство в СРСР не могло ні брати участі в процесах, які відбувалися поза кордонами СРСР, ані само в собі створювати сприятливі умови для їхнього зародження та плідного розвитку. Воно мусіло бути під кожним оглядом інтегральною частиною всеросійського та всерадянського суспільства. Опір тому міг нуртувати тільки глибоко від поверхні життя в замкненому колі особистих переживань і роздумів.

Отже, зовсім природно, що активний український політичний світ нашого Заходу, тобто суспільство на наших землях і на еміграції, що було в тісному контакті з західніми землями і суспільними процесами, які на них відбувалися, своїми прагненнями, а слідом за тим і численними акціями, зустрічався з німецьким світом. Одначе, до українсько-німецького зближення причинялися ще й інші співчинники. Українці західніх земель бачили в післяверсальській Польщі головного після Росії загарбника своїх земель. Коли ж у висліді перебрання влади в Німеччині Гітлером у січні 1933 р. до голосу прийшли войовничі антикомуністичні елементи, то це тільки зміцнило серед українців прагнення шукати спільних шляхів з Німеччиною, як засобу для досягнення своїх національних інтересів. Ці тенденції міг посилити тільки Антикомінтернівський пакт, що його уклали 1936 р. Німеччина, Італія та Японія. Робили свій вплив у цьому напрямі також події недавнього минулого часів Першої світової війни. Цю війну весь український Захід, за винятком Волині й Полісся, повністю відбув у одному таборі з державами центральноєвропейського бльоку — Німеччиною, Австрією, Болгарією, Туреччиною. Відразу після тієї війни численні німецькі й німецько-австрійські старшини добровільно ввійшли в склад збройних сил Армії Української Народної Республіки, а ще більше Української галицької армії, де вони

відзначалися своїми фаховими знаннями та вояцькою поставою в боях. Ці ж центральноевропейські держави на чолі з Німеччиною перші визнали УНР Берестейським договором і якийсь час допомагали їй. Це не лише витворило приязну атмосферу між українцями й ними в житті, але й причинилося до постання багатьох товариських пов'язань, які перетривали всі складності.

Позитивна постава українського суспільства до Німеччини зовсім не враховувала внутрішньої політики гітлерівського режиму, його антисемітизму та тоталітаризму. Антисемітизм зовсім чужий людині українського Заходу. На Західній Україні ненависть на базі расизму не існувала. Історія тих земель не знає антисемітських погромів і навіть прикладів фізичної розправи з євреями. І тому нацистський антисемітизм був незрозумілий і не сприймався поважно аж до перших злочинних виступів візрця горезвісної "Кришталевої ночі" 1938 р.

Таким чином, так звана позитивна постава західноукраїнського суспільства до нацистської Німеччини була побудована на зовнішніх національно-політичних розрахунках, була звичайною концепцією, спрямованою на шукання прихильних сил у світі та евентуальних союзників. А на таке кожен народ має не лише повне право, але і його керівні чинники мають обов'язок працювати в тому напрямі.

Під тим оглядом кожен народ є суверенним чинником, вибираючи для себе такий шлях, який вважає доцільним. У виборі того шляху він може мати рацію або помилитися, це перш за все залежить від його провідників, від об'єктивних умов, а може й від щастя, тобто від співчинників, що їх передбачити не можна, але які склалися щасливо. В минулорічному грудневому числі нового польського місячника *Kontakt*, що нещодавно почав виходити у Парижі, польська сторона, яка, власне, була найбільш заінтересована в тій українській поставі, бо вона була звернена своїм вістрям проти Польщі, в засаді розуміла історичну й політичну причину пов'язаність такого українського становища. Роман Грачик у статті "Ворог чи коляборант", передрукованій з краківського католицького тижневика *Tygodnik Powszechny* (ч. 40), пише: "Керівні органи Польської підпільної держави — хоч безпосередньо заангажовані в польсько-українському спорі — зуміли побачити складність проблеми і, як пише один із її провідників, Стефан Корбонський, не вважали каральною коляборацією з окупантом [німецьким] українських організацій і інших організацій меншостей, беручи під увагу, що в тій співпраці вони бачили дорогу відзискання самостійності своїх країн".*

* *Kontakt* (Париж), грудень 1984.

Як бачимо, погляд польського автора, а можна сказати в даному разі взагалі польської сторони, збігається з нашим. І навіть ширше: саме така позиція визнана раціональною і поважною у всьому світі й застереження до нього є тільки тоді, якщо сторони домовилися зі співпрацюють у здійсненні вчинків, загальноувизнаних злочинними, як народовбивство, нищення людей узагалі тощо. Очевидно, йдеться про політичну концепцію і її реалізаторів, а не коляборантів. Коляборанти мають на меті не загальні інтереси, а власну матеріальну вигоду чи користі певної групи людей. Життєва настанова коляборанта може також виникнути з його аморального бажання слугувати чужій справі та чужим панам. Про таке коляборанство не варто, очевидно, тут говорити. Це питання, що їх трактує карний кодекс та моральний засуд суспільства.

А як же на практиці виглядали стосунки та співпраця українських політичних угруповань з німцями та яким узагалі було ставлення німецького уряду до українського питання в час Другої світової війни? Власне, практика найкраще ілюструє, як українська сторона трималася загальних принципів своєї політичної концепції. Бо остаточного успіху в досягненні своєї головної мети в час Другої світової війни українська сторона не мала й на ньому оцінювати не можна; оцінювати можна з того, наскільки ми свою концепцію на ділі намагалися провести в життя. Першою й незмінною причиною й метою нашої еventуальної співпраці з німцями були надії й вигляди на очевидні користі для народу й остаточний розрахунок, що така співпраця веде до, як писав Грарчик, "відзискання самостійності". Ми знаємо, що під тим оглядом були серед тогочасних провідних українських чинників ілюзії. Виходячи з того, українцям було важко погодитися з думкою, що німецька сторона виявить аж таку нерациональність у своїй політиці та поведінці, як це мало місце. Ілюзії, очевидно, були помилкою, це можна зрозуміти, але виправдати не можна й не треба. Але вони були фактом, якого також заперечувати не можна й не треба. Для нас у даній ситуації є щось важливіше: чи й наскільки українська сторона, збагнувши справжні німецькі наміри, була здібна зробити з цього належні висновки й відповідно до них поводити себе в майбутньому. І під тим оглядом ми мусимо сказати, що тогочасні українські чинники, за винятком деяких маргінесових, були приготівані морально й завжди застерігали за собою необмежене право не лише зірвати співпрацю, але й активно виступити проти німецької сторони в ім'я оборони своїх власних національних інтересів. Не треба забувати, що на ділі йшлося про співпрацю слабшого зі значно сильнішим, і тому тим важче було для слабшого ні на хвилину не зрікатися свого суверенного права вибирати

свій шлях і своїх союзників. Українські націоналісти, а саме вони були тоді активним українським політичним чинником, мали різні недоліки, але саме тієї прикмети їм аж ніяк не бракувало. Дехто навіть каже, що вони мали й мають її у надмірі. Тут для характеристики цього нагадаю одну подію. В листопаді 1938 р. перебував я в Хусті з Іваном Бутковським, пізнішим полковником УПА і шефом Місії УПА за кордоном. Перед нашим поверненням до Львова на одному семінарі, влаштованому для нас, брали участь керівні члени ОУН, а між ними Олег Ольжич, Ярослав Барановський, Володимир Стахів та інші. Дискусія була на тему: якими будуть німецька постава й німецька поведінка в українському питанні в час війни? Були різні голоси, а один із учасників тієї дискусії заявив: "Кінець-кінцем Гітлер сам буде вирішувати, як захоче, що й як робити". На що Бутковський подав спокійну репліку: "А ми точнісінько так само будемо поступати". Загальна згода тією реплікою закінчила дискусію.

Гітлерівська влада, зі свого боку, не щадила для нас твердих доказів свого безоглядного поступування. Українські націоналісти не реагували відразу, але коли німецька сторона почала вживати заходів, які заперечували всю мету, ближчу й остаточну, українського визвольного руху, дійшло до розрахунку з ними. Вже видання 1934 р. Миколи Лебеда полякам після замаху й убивства польського міністра Броніслава Перацького було болючим сигналом. Чотири роки пізніше почалася боротьба на Карпатській Україні, у висліді чого було проголошено українську державність, після чого широковідомою стала холоднокрівна та брутальна згода Німеччини, вирішена наперед, на передання мадярам життєвоважливих територій Карпатської України, а відтак і її решток. А це означало не лише видання українського населення під терор мадярського окупанта, але й заперечення йому в праві на державне самовизначення. Півтора року пізніше наступив торг українськими землями в договорі між Ріббентропом і Молотовим. Цьому пактові передували німецькі маневри на українському відтинку з творенням українського легіону, військовим вишколом, постачанням деякої дрібнокаліберної зброї для системи ОУН і закулісові розмови про можливості на обкраяній, але зайнятій німецькою збройною силою території створити українську державу. Та остаточна перевірка справжньої німецької постави та справжніх намірів до українського народу почалася лише в перші дні німецько-російської війни від 22 червня 1941 р.

Вже 1939 р., в час німецько-польської вересневої кампанії, група українських націоналістів, яка опинилася під час боїв на Лемківщині, прибувши з-за кордону, почала послідовно село за селом відразу після відступу польського війська формувати укра-

їнську владу з осередком в Команчі. Дехто назвав цю акцію: Друга Команецька республіка (Перша Команецька республіка була зформована 1918-1919 рр. в час Визвольних Змагань). Чистогорб, Вислок Горішній, Ослава, Команча та інші села й містечка були пунктами, де послідовно застосовано принцип: у кожному звільненому селі постає українська влада, в першому більшому місті буде проголошена українська держава. І дарма деякі доморослі й непоінформовані критики чіпляються за проголошення відновлення української державности 30 червня 1941 р. у Львові. Цей принцип був наріжним каменем революційного процесу відбудови української держави, без чекання на німців чи інші сили. На таких початках творено dokonані факти поза плечима чи навіть вочевидь німцям, без огляду на їхню згоду. Тим більше, що ніякого договору, пакту чи навіть усного домовлення між українською й німецькою стороною не було, а німці, що з ними доводилося говорити в цих справах, відкладали все до закінчення війни. І тому тільки наївні могли піддаватися німецьким аргументам, а українці були в праві на своїй території перебирати захист своїх інтересів у свої руки.

Така була засаднича постава націоналістів. До речі, треба тут додати, що наслідком розламу в ОУН літом 1940 р. на ділі постало дві ОУН. Одна, більш консервативна, під керівництвом полковника А. Мельника, друга — революційна, під проводом Степана Бандери. І практична діяльність обох організацій була теж відповідно консервативною й революційною в залежності від спрямованости провідництва. До весни 1943 р. ОУН під проводом Мельника була під вирішальним впливом організаційних консерваторів, а опір тій лінії йшов з низів, у першу чергу від елементів, які діяли на сході. З весною 1943 р., власне, ті елементи перебрали за малими винятками керівництво, що швидко відбилось на діяльності організації. Організація під проводом Бандери вступила в конфлікт з німецькою владою вже в перші дні німецького походу на схід проголошенням відновлення української державности, на що німці відповіли арештами. Слідом за цим стосунки між тими двома силами, неспівмірними величиною, але з однаково рішучим і безкомпромісовим обстоюванням своїх суверенних прерогатив, ішли до щораз гіршого. Українська сторона поступитися не могла, бо не було куди. Німецька не хотіла, бо зовсім не розуміла ні свого, ні тим більше світового становища. Німецьку політику на Україні літом 1942 р. виклав референт пропаганди "Райхскомісаріату Україна" Пфаффенрот, який у статті "Zweimal deutsche Ukraine-Politik" в офіційозі Райхскомісаріату *Deutsche Ukraine-Zeitung* таким чином: 1918 р. німці проводили в Україні "Brotpolitik" з метою здобути потрібні для себе харчові засоби з

України за поступки й допомогу українській державі, а 1941 р. й дали німецька політика є "Machtpolitik" з метою насадити на Україні тотальну німецьку силу, закон і владу.*

До такої німецької політичної концепції українські націоналісти не могли поставитися інакше, ніж вони це зробили. На відтинку інших українських політичних формацій, на жаль, не дійшло до виявлення організованої постави. В вогні воєнних подій всі ті формації, за винятком двох, самоліквідувалися, а їхні члени робили індивідуально, що могли й уміли. Чимало з них включилися в різних формах в акції націоналістичного руху. Представництво УНР мало в Києві свого, як він себе представив, спостерігача в особі адвоката з Волині М. Багринівського. Він послідовно зберігав свій статус і не включався в жадні політичні акції. З табору гетьманців, як дотепер відомо, не було нікого.

Така загальна ситуація вимагала від націоналістів перебороти тогочасне безвихіддя й вийти з ініціативою з новими політичними координатами. Серед націоналістичних кіл уже в другій половині війни на сході почала зміцнюватися думка, що український політичний світ мусить створювати дійсність, у якій можна буде добитися такої співпраці з сусідами українського народу, яка б їм усім уможливила державне суверенне існування, незалежно від таких сусідів, як Німеччина та Росія. В тому напрямі вживають усіляких щораз більших заходів. Починаються політичні розмови з тими з сусідів, з якими можливо було їх провадити: поляками, мадярами, румунами, навіть словаками й чехами (з останніми — президент Карпатської України Августин Волошин). Обидві ОУН намагаються різними способами перекинути своїх емісарів на Захід з метою нав'язати інформаційні й ділові контакти й добитися конкретного порозуміння й допомоги. Деяким емісарам удалося пробитися через фронти й кордони, ввійти в контакт з англо-американськими чинниками, але все закінчилося заінтересуванням тільки розвідувальних органів. Політичні чинники Заходу тікали від української проблеми, намагаючися якнайбільше задоволити свого російського партнера Сталіна. Революційна ОУН веде не без успіху розмови з мадярами, поляками, шукає контактів з іншими, творить Антибільшовицький бльок народів. Найхарак-

* Найкращою ілюстрацією німецької політики в Україні в час Другої світової війни було німецьке ставлення й політика до Української Православної Церкви. Спершу німці сприяли їй, коли ж вони побачили її ріст і буйний розвиток, переконалися, як населення горнеться до неї, зовсім змінили свою поставу й почали підтримувати так звану Автономну Православну Церкву, яка фактично визнавала Московський патріархат і була очолена єдинонеделітцями.

теристичнішою була настанова польської стороги, яка відзначалася своєю двоторовістю. З одного боку, свідомість, що червона Москва є великим чинником у спільному антигітлерівському фронті та через це треба шукати якогось *modus vivendi* з нею. З другого — ще глибша свідомість того, що Польщі не по дорозі з Російською імперією, якою б вона не була: білою, червоною чи іншою, й треба їй шукати союзу всіх народів між Балтикою і Кавказом, щоб утриматися між двома велетнями: Німеччиною й Росією. Серед націоналістів, які домінували тоді серед українських кіл, поширюється усвідомлення того, що співпраця українських самостійницьких елементів з будь-якою Німеччиною неорганічна, що польський тиск на українські землі був наслідком і був зумовлений великою мірою німецьким *Drang nach Osten*, отже, треба творити греблю німецькій навалі. Під тим оглядом ішли розмови, назривала нова дійсність, яка починає якраз сьогодні давати реальні плоди. Та це вже пісня майбутнього.

Кажуть, що невдачі породжують перемоги. Але якщо це так, то тільки тоді, коли на них учаться, працюють краще, борються завзятіше.

З Другої світової війни, з тріумфів і помилок, невдач та великих жертв ми винесли дефінітивну свідомість того, що між молотом і ковадлом двох народобивчих імперіялістичних режимів — Росії та Німеччини — ми маємо єдиний вихід: створити силовий бльок народів, який міг би їм з успіхом протистояти. Ясно, що Москва стала головною загрозою, загрозою число один.

У внутрішньоукраїнському аспекті Друга світова війна була для нас може генеральною пробою, а навіть найважливішою пробою і лекцією для сучасности, яка навчила нас правильно оцінювати ієрархію завдань, навчила, як розв'язувати проблеми, як розтинати вузли, яку поставу займати проти чужих сил. Від лемківських сіл восени 1939 р. з творенням основ нашої сили й влади, через проголошення відновлення державности у Львові 30 червня 1941 р., спробу створення революційного передпарляменту — Української національної, відтак Всеукраїнської ради в Києві, а найважливіше через безкомпромісову боротьбу національного підпілля і надлюдські подвиги УПА, ми накреслили шлях, що так чи інакше в майбутньому приведе нас до остаточної перемоги.

УКРАЇНСЬКІ САМОСТІЙНИЦЬКІ ПОЛІТИЧНІ СИЛИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Мирослав Прокоп

I

Відомо, що розвиток, а тим більше визволення поневолених народів залежить не тільки від їхніх власних сил, але й від сприятливого міжнародного становища. Як виглядала ця проблема під час Другої світової війни? Міжнародний аспект українського питання в роки Другої світової війни характеризував збіг гнітючо несприятливих умов. У світі не було тоді ніякої сторонньої політичної сили, яка була б заінтересована в сприянні боротьбі українського народу за державну незалежність. Німеччина та Росія вели війну в основному за панування над Україною, а західні демократії Україною інтересувалися мало, розглядаючи її як сферу російських імперіальних впливів.

У цьому була наша трагедія й водночас парадокс. Бо, власне, від часу закінчення Першої світової війни українці сподівалися, що евентуальна нова війна відкриє перед ними нову шансу на визволення.

Наші сподівання не були безпідставні. Мир за Версальським договором виявляв чимало нестабільності. А з приходом Гітлера до влади в Німеччині світова опінія заговорила про майбутній похід німців на схід та про їхні плани стосовно до України. І це були не тільки спекуляції бульварної західної преси. Так думали також серйозні політичні кола. Річник *Енциклопедія Британніка* за 1937 рік писав, що в найближчому майбутньому "українська проблема без сумніву стане проблемою першочергового значення".¹ А відомий американський кварталник *Форен афферз* надрукував у жовтні 1941 р., отже відразу після нападу Гітлера на СРСР, статтю Гаролда Вайнстіна, в якій автор, перелічивши великі втрати українського народу під час 1930-их років в УРСР, писав, що, незалежно від того, "зовсім можливо, що в Україні є ще значне число діячів, [які] можуть стати ядром сепаратистського руху... Якщо наставлений німцями уряд принижуватиме національні почу-

1. Luke Myshuha, *Ukraine and American Democracy* (Нью-Йорк, 1939), стор. 7.

вання та порушуватиме економічні інтереси українців, відроджена духовна культура народу може стати могутньою зброєю, що обернеться проти окупанта”.²

Можна сказати, що автор статті бачив непогано.

Проте, спекуляції західних авторів про згоадну роллю гітлерівської Німеччини стосовно до України дуже дорого обійшлися українському народові: їх всебічно використала Москва для посилення терору в Україні та його виправдання. Ледве кілька місяців після приходу Гітлера до влади в Німеччині Павло Постишев, другий секретар ЦК КП України, під керівництвом якого проходив тодішній погром над українським селянством і інтелігенцією, закликав ”зважити посилення уваги та інтересу міжнародного імперіялізму взагалі й фашистської Німеччини зокрема і особливо до України, як пляцдарму боротьби проти Радянського Союзу”.³ Пригадаймо, що це був час кінцевої стадії голодової катастрофи в Україні, жертвою якої стали мільйони українських селян, і безоглядного знищування Москвою української інтелігенції.

А чотири роки згодом, коли завершувався погром решток української культурної верхівки, офіціоз ЦК КП України *Більшовик України* за липень 1938 р., писав про ”буржуазно-націоналістичних аґентів, ... які ставили собі метою реставрувати капіталізм в СРСР і віддати народи України в фашистське рабство, перетворити Україну в колонію фашистів Німеччини і Польщі”.

Зайво додавати, що такі наклепи на українську визвольну боротьбу, як згоадне зняряддя німецької політики не приносили слави українській справі також серед західніх демократій — і за це нам також доводилося платити дорогий рахунок, і наслідки цього видні ще сьогодні.

У зв’язку з цим може постати питання, наскільки українські зовнішньополітичні акції у міжвоєнний період, точніше кажучи, українські орієнтації на можливу роллю гітлерівської Німеччини в українській справі, причинилися до наших невдач у колах західніх демократій і, зокрема, наскільки вони мали вплив на посилення більшовицького терору в Україні. А в парі з цим, чи українські сподівання на Німеччину не були доказом нашої наївності, чи українські політичні діячі між двома війнами не читали *Майн Кампф*, чи не прогавили ми нагоди шукати допомоги у західніх демократій?

Якщо йдеться про те, що, зрештою, найважливіше, чи українці

2. Harold R. Weinstein, "New Factors in the Old Ukrainian Problem", *Foreign Affairs* (Нью-Йорк), жовтень 1941, стор. 192.

3. П. Постишев, "Радянська Україна непохитний форпост великого СРСР", *Червоний шлях* (Харків) 1933, 8-9, стор. 258.

на Заході, а також у самій УРСР, наприклад, українська національно-демократична інтелігенція, яка у 1920-их роках пов'язувала свої надії з еміграційним урядом УНР, причинилися до посилення московського терору над українським народом, то, як згадано вже, Москва безперечно ці факти використовувала. Але не вони породили її терор на Україні. Він був неминучим результатом конфлікту між прагненням українського народу до незалежності чи навіть контрольованої автономії в рамках СРСР, з одного боку, й диктатурою кремлівської олігархії, яка не хотіла толерувати ніякої самостійності чи автономії "провінції" імперії, і наростанням хвилі російського великодержавного шовінізму, з другого боку. Український опір чи українські орієнтації були тільки підступно використовуваним заборолом у наступі на Україну.

Проблема українських сподівань на Німеччину й західні демократії, точніше Франції та Англії, має різні виміри. Поперше, Німеччина була єдиною реальною ревізіоністичною силою, яка могла вплинути на зміну того міжнародного післяверсальського устрою, що постав після Першої світової війни, в рамках якого український народ опинився під чотирма окупантами, і неможливо було мислити про визволення без якогось більшого міжнародного зрушення. У той самий час, зокрема у 1930 роки, західні демократії тісно співпрацювали з Радянським Союзом: США нав'язали дипломатичні взаємини з ним у 1933 р., Франція уклала союз у 1935 р., а Англія, загрожена Гітлеровими апетитами до колоній, також не мала причини проповідувати хрестові походи проти комунізму. Як могли українці на них розраховувати?

В таких умовах усі західні українці й емігранти на Заході (націоналісти, національні демократи, гетьманці, уряд ЗУНР Є. Петрушевича, екзильний уряд УНР) практично пов'язували свої надії з Німеччиною й підтримували принагідні або й регулярні зв'язки з різними німецькими установами.⁴ Винятком були хіба галицькі соціялісти-радикали, соціал-демократи та еміграційні українські соціялістичні групи, які не орієнтувалися на Німеччину тільки з ідеологічних причин.

Проте, треба пригадати, що водночас усі названі вище українські політичні кола шукали також зв'язків з західними демократіями. З ними був пов'язаний уряд УНР. Туди спрямовували свої

4. Ігор Каменецький, "Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами", у збірнику: *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен: Видання фундації імени Євгена Коновальця, 1974), стор. 851-882.

заходи представники Української парламентарної репрезентації в польському сеймі, які в зв'язку з польськими репресіями проти українського населення часто виступали на міжнародних форумах, головним чином в Лізі Націй (Мілена Рудницька, Зіновій Пеленський та ін.). Гетьман П. Скоропадський, який стало жив біля Берліну, вислав перед війною свого сина Данила на постійне перебування до Англії. В 1933-1935 рр. Євген Ляхович працював у Лондоні за дорученням Євгена Коновальця. З 1931 р. там таки, а пізніше в Женеві під керівництвом Юрія Кисілевського діяло Українське бюро, фінансоване українсько-американським політичним діячем і меценатом Яковом Макогоном. Українську присутність у галузі культури в Парижі репрезентувала на переломі 1920-их і 1930-их років група видатних образотворчих мистців,⁵ а число українських студентів, які вчилися у міжвоєнний період в університетах Франції та Бельгії, було також не надто мале, коли мати на увазі важкі матеріальні умови західних українців у той час. інформаційну працю у французьких політичних і культурних колах вели діячі екзильного уряду УНР, а також історик і публіцист Ілько Борщак.

Ясно, що вся ця вищезгадана українська політична діяльність у демократичних країнах Заходу була тоді дуже недостатня. Але, як згадано вже, також тодішній політичний клімат був не дуже сприятливий для цього. Правда, Ляхович твердить, що навіть невеликі можливості української політичної діяльності в Англії не використав як слід тодішній Провід Українських Націоналістів (ПУН) з Коновальцем включно, у чому, каже він, грало ролю також побоювання деяких тодішніх керівників ПУНу втратити ґрунт у Німеччині.⁶ Проте дослідження опублікованих після війни британських документів про місію Ляховича та про інші українські заходи вказують, що, незалежно від доброї поінформованості про українські справи в урядових колах Англії і навіть деяких симпатій до українських змагань, наявним було також їхнє стримане ставлення до нав'язування тісніших контактів.⁷

Проте, стриманість Англії в українському питанні не перешкоджала її керівникам серйозно розраховувати на майбутню війну Німеччини проти СРСР і висування проблеми України. Ці надії

5. Святослав Гординський, "АНУМ (Спогади про Асоціацію незалежних українських мистців у Львові)", *Сучасність* 1985, 3, стор. 36-50.

6. Євген Ляхович, "Діяльність ОУН в Лондоні в 1933-1935 роках", у збірнику: *Євген Коновалець...*, стор. 922.

7. Костянтин Зеленко, "Великобританія і Україна", там таки, стор. 882.

були, очевидно, також висловом бажання англійців відвернути увагу німців від західних колоній і спрямувати їхню експансію на Схід. Тому, як виходить з офіційних документів, західні демократії йшли на поступки Гітлерові в його окупації Райнської демілітаризованої зони, Австрії, Судетів, переозброєнні Німеччини. Звичайно, причиною цього була також їхня тодішня мілітарна слабкість і неготовність до війни. Це остаточно привело їх до Мюнхенської угоди чи капітуляції 30 вересня 1938 р. Документи показують, що одним з її наслідків мав бути за розрахунками англійців, похід Гітлера на Україну. Тодішній голова англійського уряду Невілл Чемберлен інформував під час наради з французьким урядом у Парижі 24 листопада 1938 р., що треба сподіватися, що німецький уряд розглядає можливість "розподілу Росії шляхом підтримки українського руху за незалежність", при чому додавав, що це повинно статися засобами політичного тиску, а не війни, і що в таких умовах Франція, як союзник СРСР, не повинна вважати себе зобов'язаною допомагати більшовикам.⁸

А втім французів не треба було дуже переконувати. Коли 6 грудня 1938 р. між Німеччиною та Францією підписано пакт приязні, французький міністер закордонних справ Ж. Бонне відверто заявив Й. Ріббентропові: "Залишіть нам нашу колоніальну імперію, й тоді Україна буде ваша".⁹ Такі розрахунки західних демократій дозволяли тодішньому німецькому послові в Лондоні Г. фон Дірксеніві інформувати німецьке Міністерство закордонних справ 4 січня 1939 р., що англійський уряд не буде опиратися німецькому походові на Україну, якщо війна йтиме під гаслом "самовизначення для українців".¹⁰

Ця "турбота" про "самовизначення для українців" тут звучить доволі неприродно, поскільки навіть зі згаданих тут документів — а їх є багато більше — видно, що Англія та Франція розглядали Україну як об'єкт політики західних держав, хоч в оцінках існує також чинник українського "сепаратизму", точніше, боротьби проти московського центру. Тут, однак, важливе щось інше, а саме надії Англії і Франції на те, що з Гітлером можна домовитися, що до нього можна мати довір'я. Адже заявив Чемберлен після повернення з Мюнхену в вересні 1938 р., що він урятував

8. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, третя серія, т. 3 (Лондон, 1950), стор. 306.

9. Jacques Debu-Bridel, *L'Agonie de la troisieme Republique 1929-1939* (Париж, 1948), стор. 511.

10. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, Bd. IV (Баден-Баден, 1951), стор. 315-317.

мир в Європі. А втім, англійські чи французькі державні діячі мали більші від українців можливості знати про закулісні пляни гітлерівської Німеччини, чи, як це часто говорить, читати його *Майн Кампф*, у якому проповідувалася не тільки програма походу на Схід — що англійцям чи французам було тимчасово вигідне — але водночас філософія войовничого расизму, експансії, мілітаризму та под. й тим самим утворення на європейському континенті могутньої потуги, проти чого англійська дипломатія традиційно вела боротьбу. Цим разом, однак, ані англійці, ані французи не передбачували катастрофи, яку європейським народам несла нацистська Німеччина.

Якщо ж ідеться про українців, то для народу, який пережив страшну голодову трагедію й масове знищення провідної верстви й якому доводилося жити в умовах тоталітарної комуністичної диктатури чи хоча б напівдиктаторської Польщі, в якій у 1930-их роках постійно зростав войовничий шовінізм і репресивна політика стосовно до українців, всяка зміна видавалася кращою хоча б тому, що усувала лихо, що вже існувало перед тим. І розмірів божевілья нацизму, зокрема його вождя, його народовбивчої політики, не тільки українці, але й інші народи, в тому числі й євреї, яким він від років проповідував тотальне знищення, не приймали серйозно. Варто нагадати, що навіть ті українці, які від часу Варшавського договору пов'язали свою долю не тільки з Польщею, але передусім із Францією, враховували можливість шукати спільну мову з німцями.

Вже зовсім напередодні війни президент екзильного уряду УНР А. Лівіцький виголосив промову, в якій, як подає офіціоз уряду УНР *Тризуб*, між іншим, сказав: "Не віримо ворожим наклепам, ніби хтось хоче поневолити всю Україну для себе. Коли вже хтось зацікавиться нашою долею і нашою боротьбою, то тільки для того, щоб мати на сході могутнього союзника, а не якогось там непевного васала".¹¹

На жаль, так не було. Становище українського питання на міжнародній арені було важче, ніж можна було очікувати.

II

А тепер погляньмо на власні сили українського народу. Почнемо від західніх областей і від еміграції, де, власне, починалася Друга світова війна й де — на відміну від УРСР — збереглися організовані українські політичні сили.

11. "Промова Пана Андрія Лівіцького", відбитка *Тризуба*, ч. 14-15 (664-665), від 9 квітня 1939 р., стор. 4.

Історично, першими взяли слово карпатські українці — ще перед початком війни. Здобуття автономії Карпатської України 11 жовтня 1938 р. та самостійності 15 березня 1939 р. були першими від часу упадку Української Народньої Республіки державними актами вияву волі українського народу на своїй землі та встановлення української влади — хай тільки на порівняно малій території та на дуже короткий час. Важливе й те, що цей державний акт українці боронили зброєю, як і те, що це, в суті речі, був проти-німецький виступ. Слід пригадати, що в той самий час чехи піддалися Гітлерові без єдиного пострілу, а рік раніше капітулювала Австрія.

1 вересня 1939 р., коли німці напали на Польщу, з'явилися два політичні акти, правда, тільки декларативного характеру, але які все таки визначали місце України у війні, чи принаймні українські національні інтереси в даних умовах. Того дня у згаданому вже офіціозі екзильного уряду УНР в Парижі *Тризуб* надруковано передову, в якій, між іншим, читаємо:

Німеччина, нападаючи на Польщу, ставить Європу і світ під загрозою нечислимим бід, безмежного нещастя й нечуваної руїни... Ми разом з Францією, Англією і Пояьщею... Стоючи на стороні держав, оборонців миру проти напасника, ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу й проти нового германського союзника — Москви, нашого одвічного ворога, й змагаємося за визволення з московських кайданів України.

Того самого дня 1 вересня тодішній голова Української парламентарної репрезентації Василь Мудрий виступив у польському сеймі з заявою, в якій, між іншим, сказав: "Не спускаючи ока з національно-політичних змагань української нації і не резигнуючи з боротьби за повноту прав українського народу в Польщі ... українське громадянство виконає в цих важких часах громадянські обов'язки крові й майна, які накладає на нього приналежність до польської держави".¹² Ясно, що це була протинімецька декларація.

Варто відмітити, що стримано поставився до цих подій тодішній ПУН, тобто керівництво організації, яка впродовж років готувалася до протипольського повстання. Після укладення німецько-радянського договору 23 серпня 1939 р. ПУН доручив Краєвій ексекутиві ОУН у західніх областях не піднімати повстання на

12. Заява одержана автором від Василя Мудрого.

випадок війни й обмежитися самооборонними акціями проти еventуальних польських репресій.¹³

Таке українське становище було раціональне, коли пригадати, що й Москва, й Берлін були тоді дуже зацікавлені в українсько-польському конфлікті. Ось дві ілюстрації.

Коли 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла кордони Західньої України і коли польське військо було вже фактично розбите, радянські літаки розкидали звернення до українського населення за підписом командарма, пізніше маршала С. Тимошенка, в якому, між іншим, писалося: "Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів — польських панів".¹⁴ На щастя, не дивлячися на репресії, яких зазнали українці за двадцять років польської окупації, українське населення не дало зловити себе на цю московську провокацію.

Безуспішні були також аналогічні німецькі пляни, дарма що, як виглядає з записок шефа німецької контррозвідки В. Канаріса, тодішній міністер закордонних справ Німеччини Ріббентроп вимагав від нього, щоб він підготував у Західній Україні за допомогою ОУН протипольські та протиеврейські погроми.¹⁵

Коли у вересні 1939 р. Червона армія окупувала західні області, легальні українські політичні партії оголосили про свій розпуск, але колишні їхні діячі зробили спробу виступити перед новою владою в ролі представників українського населення. 24 вересня того року до місцевого коменданта генерала Іванова зголосилася українська делегація під проводом сеньйора українських політиків Костя Левицького. Вони просили його й другого представника влади Міщенка дозволити дотеперішній розвиток українського культурного та економічного життя, зберегти найстарішу українську щоденну газету *Діло*, не переслідувати священиків, а при цьому заявили про свою лояльність до нової влади. Міщенко заспокоїв делегацію, посилаючися на радянську конституцію, яка, мовляв, гарантує громадянам СРСР усі права.¹⁶ Але вже тиждень

13. Свідчення одержане від Ярослава Чемеринського-Оршана, який брав участь у II великому зборі ОУН у Римі наприкінці серпня 1939 р. Чемеринський був розстріляний гестапівцями в Києві на початку 1942 р.

14. И. Трайнин, *Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии* (Москва, 1939), стор. 71.

15. Karl Heinz Abshagen, *Canaris. Patriot und Weltbürger* (Штутгарт, 1954), стор. 209.

16. Іван Німчук, *595 днів советським в'язнем* (Торонто, 1950), стор. 15-33; Степан Баран, "Зустріч з большевиками", *Краківські вісті*, 12 і 14 квітня 1942; Мілена Рудницька, "Кость Левицький — в'язень большевиків", *Свобода* (Джерзі-Сіті), 15 і 16 лютого 1955; Михайло Островерха, "На

пізніше НКВД заарештувало Левицького й відпровадило на Луб'янку до Москви. Подібна доля чекала на інших українських діячів. На все українське організоване життя накладено важку руку московсько-більшовицької уніформованості.

Коли почалася війна між Німеччиною і СРСР, відкрилися нові можливості для свободного волевиявлення українського народу бути господарем своєї землі. Як відомо, цю нагоду використано в формі декларації про відновлення самостійності України у Львові 30 червня 1941 р. Незалежно від окремих своїх слабкостей Акт 30 червня залишається після проголошення самостійності Карпатської України наступною історичною документацією намагань українського народу використати хоча б хвилиночку корисні умови для вияву своїх прагнень до незалежності й водночас намагання організувати українську владу на місцях всупереч волі ворогів. Однак, у час, коли збройна боротьба карпатських українців у обороні своєї державності була в силу умов короткотривалою, проголошення відновлення державності у 1941 р. викликало трирічну підпільно-повстанську боротьбу, дарма що саме Українське державне правління у Львові було розгромлене німцями вже в перші дні липня 1941 р., а його голова Ярослав Стецько ув'язнений в німецькому концтаборі. Коли після того провідні українські діячі західних областей пробували затримати існування якогось автентичного речника українських національних інтересів у рамках Ради сеньйорів чи Української національної ради у Львові, дуже швидко ці установи німці також зліквідували.

Іншою спробою виявити присутність українського господаря на українських землях було створення в Києві 5 жовтня 1941 р. Української національної ради. Але вже впродовж найближчих тижнів німецькі окупанти застосували проти неї репресії, в результаті чого деякі з творців цієї установи заплатили життям і згадана рада фактично перестала діяти як самостійний провідний український політичний фактор.

У таких умовах, під час Другої світової війни, зокрема під час німецької окупації, а згодом і повторної більшовицької, українська проблема могла виявитися як самостійний політичний фактор між двома імперіялістичними потугами, що воювали за Україну, тільки засобами нелегальної підпільної боротьби проти німців і московських більшовиків. Тільки такими засобами могло виходити на українських землях вільне слово й тільки так можна було опиратися ворожим силам і боронити українські національні інтереси.

крутому звороті. З поживклих сторінок 1939-1940", *Свобода*, 5-6, 11, 13, 17-20 травня 1955.

Це завдання вже з перших місяців німецької окупації перебрала на себе Організація українських націоналістів, а згодом Українська повстанська армія і Українська Головна Визвольна Рада.

При тому, коли йдеться про ОУН, то мова про ту її частину, яка, після розколу в 1940 р., стала відома як ОУН під проводом Степана Бандери. Однак, тому що під час окупації України німці держали Бандеру та його першого заступника Стецька в концтаборі, Провід тієї частини ОУН очолював від літа 1941 р. до травня 1943 р. Микола Лебедь, а від того часу аж до 5 березня 1950 р. Роман Шухевич, доки не згинув у боротьбі з більшовиками. Друга ж частина ОУН під проводом полковника Андрія Мельника відвертої протинімецької боротьби не вела, проте деякі її провідні діячі й окремі кадри працювали в підпіллі, також у збройно-повстанських формах (військові вишколи на Крем'янецьчині й Володимирщині), співпрацювали з отаманом Тарасом Боровцем-Бульбою й також значним чином причинилися до утворення згадуваної вище Української національної ради в Києві.

Далі буде

СЬОГОДНІШНІЙ СТАН НАУКОВО-ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (III)

Степан Процюк

Корисно знати, що русифікацію науки в УРСР здійснюють не лише явні посланці Москви, російські вчені з "центрів", але часто й люди з неросійськими прізвищами, які є ще завзятішими російськими шовіністами, ніж "справжні" росіяни. Цих других виявити в системі чи апараті науки в Україні доволі легко. Списки та біографії, наприклад, дійсних членів і членів-кореспондентів АН УРСР (а теж Академії інших республік) подають, як правило, дату та місце народження вченого, а часто й назву шкіл, які він закінчив, та початковий біг кар'єри. З таких біографій нетяжко переконатися, що біля 30% керівних наукових кадрів АН УРСР становлять корінні росіяни, призначені директорами наукових установ в Україні. Все ж таки задля об'єктивності треба визнати, що нечисленні з них доклали багато зусиль для розбудови науково-дослідної роботи в Україні.⁵⁵ Одночасно питання власників неросійських прізвищ є куди складнішим, хоч на Заході з'явилися праці, які пробують розібратися в питанні "російськості" неофітів-перекинчиків (див. Михайло Крепс, "Кого можна считать русским?", *Новое русское слово*, 22 листопада 1975).

Про занепад науки в СРСР, а особливо в РРФСР (та в Москві) недвозначно свідчить навіть уже сам зміст журналу *Вестник АН СССР*. Зміст цього місячника був у 1957-1963 рр. куди цікавіший, ніж у 1975-1980 рр. Американське видавництво Plenum Press мало навіть намір почати переклад наукової частини журналу на англійську мову (60% змісту журналу становлять звіти з діяльності окремих відділень АН СРСР і передусім звіти про участь радянських учених у міжнародних наукових конференціях). У 1965-1968

Продовження, див. *Сучасність* 1985, 9.

55. Цитуємо за англійським перекладом документу: "To combine a profound professional knowledge with mastery of Marxism-Leninism and with the convictions of an active builder of communist society", у: Vera Rich, "Quality Control", *Nature* (Лондон), березень 1977.

рр. цей проект зник, а в 1972-1980 рр. кількість передплатників *Вестника...* на Заході зменшилася на 30%.

Не допомогла теж реорганізація т. зв. ВАК (Высшая аттестационная комиссия), централізованої, всесильної установи, що затверджує наукові звання в СРСР (республіки не мають права це робити!). Один рік після реорганізації (1976) ВАК відкинула біля 20% прохань на затвердження звання доктора наук. Але й після введення гостріших вимог чимало звань було за інерцією затверджено некомпетентним кандидатам. При чому виявилось, що пропхати затвердження звання доктора чи кандидата наук для своїх протежé намагаються підкуплені або "заприязнені" директори московських інститутів, чи навіть директори важливих заводів. Партійці трактуються з полегшами, їх усе ще зобов'язує параграф, що кандидат повинен "Сполучати глибокі професійні знання з володінням марксистсько-ленінською теорією та з переконаннями активного будівника комуністичного суспільства".⁵⁶

Приховану анемію радянської науково-дослідної роботи відмітили західні аналітики вже давно, ще в 1960-их та на початку 1970-их рр. Це, до речі, результат також винищення та приспішеної смерті багатьох видатних російських учених ще в 1920-1940 рр. З молоді цих років не вийшло багато видатних сил, а серед зовсім молодого, післявоєнного покоління їх ще менше. Нові вчені — здебільша дуже вузькі спеціалісти сектора технічних наук, "універсальних" учених, справжніх світочів науки чи великих авторитетів насамперед гуманітарного сектора немає майже зовсім. Процес занепаду науки в СРСР називають німецьким *die schleichende*

56. Можемо тут згадати таких як М. Лаврентьев, С. Субботін, В. Порфірьев, О. Ішлінський, Г. Пухов, Р. Кірсанов і багато інших. Тема інтеграції російських (або взагалі неукраїнських) учених у системі наукових установ УРСР становить зараз окрему специфічну тему. Для прикладу згадаймо, що академік АН СРСР І. Ребіндер був справжнім патроном Львівської школи дослідників фізико-хемічних основ матеріалознавства, А. Северний зробив із Кримської астрофізичної обсерваторії одну з найславніших установ у світі, Г. Кржижановський завжди піддержував проекти покращання енергетики України. Також такі вчені як П. Капіца чи І. Курчатов знані були як промотори розвитку фізичних наук в Україні. На жаль, радянські офіційні джерела показують приятелями української науки не конкретних учених, а партійних чиновників чи взагалі "партію та уряд".

Як своєрідну аномалію, відмічаємо явище окреслювання назвою "російських учених" людей німецького роду з виразно німецькими прізвищами. Це, до речі, діти депортованих поволзьких та українських німців, які освіту дістали вже в школах Сибіру чи Казахстану, а через здібність працюють зараз у науково-дослідних установах азійської частини СРСР. До "німецькості" вони очевидно признаватися не можуть.

Krankheit, себто на поверхні організм показує м'язи та начебто рум'янець, але бацилі незадоволення, відчаю та зневіри, а останнім часом і аморальности та цинізму поступово, але невпинно його підточують.⁵⁷ Зараз висунули навіть гіпотезу, що цей занепад моральних і інтелектуальних сил суспільства — це результат заламання біологічного стрижня нації; покоління, яке десятиріччями недоїдали, а то й голодували (часи сталінського терору чи лихоліття воєнних і післявоєнних 1941-1948 рр.), а до того жили ввесь час під тиском жакливого нервового стресу й перепрацювання не в стані "випродувати" достатню кількість людей із непересічними розумовими здібностями.⁵⁸

Ми не можемо входити тут у дискусію питання погіршення фізичного й розумового стану здоров'я населення СРСР, особливо населення західних областей СРСР, які зазнали найгірших зрущань і втрат у роки війни та післявоєнної "відбудови". Макабрична картина занепаду життєвої сили росіян, українців і прибалтицьких народів накреслена дуже реалістично в численних працях радянських демографів у 1975-1982 рр., а також у працях деяких західних советологів-демографів та біологів і психологів. Цікавою є, наприклад, серія книжок Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, його секції народонаселення (до кінця 1983 р. в цій одній серії надруковано більше 50 книжок); окремі великі серії випускає видавництво "Финансы и статистика", інститути Держплану СРСР, а навіть деякі республіканські Академії Наук (українська, вірменська).

Не диво, що, з другого боку, запропоновано заходи, які б повинні усунути "людський фактор" (human factor) в управлінні наукою. Ці спроби здобувають сильну підтримку в зв'язку з постулятами т. зв. "Науково-технічної революції", що спираються на критерії автоматизації та комп'юторизації не лише всіх виробничих процесів, але й гуманітарної сфери діяльності суспільства.⁵⁹ Передвісником цієї тенденції була книга К. Тараканова, А. Крилова та Л. Соколова *Автоматизация управления научно-исследова-*

57. Див. зокрема розділ у: OECD Report, "R & D — The Pace Slackens", *Science Policy in the USSR (and other Countries)*. Technological Gaps (Париж, 1970), стор. 618.

58. Див. між іншим, Д. Строїч, "Підсумки відзначення голодомору", *Українські вісті* (Детройт), 18 грудня 1983, або: М. С., "Розклад російського культурного життя", *Українське слово* (Париж), 18 грудня 1983.

59. Степан Ю. Процюк, "Що таке науково-технічна революція (До семантики нового советського лозунга)", *Бюлетень УТГІ* (Нью-Йорк) 1983, 6 (24), стор. 4-7.

тельськими учреждениями (Москва: "Статистика", 1975), в якій вже доволі детально накреслено ідею реєстрування та охоплення системами обчислювальних машин усіх етапів діяльності вченого, включно з найінтимнішими сферами, наприклад, подружнє життя, хронічні недуги, покарання в минулому і т. п. (див. згадана книга, стор. 70-74). В 1976-1983 рр. з'явилися вже сотні книг на цю тему.

Загалом питанням кібернетичних та бігевіористичних моделей суспільства майбутнього присвячені численні з'їзди, конференції та публікації. Жваву діяльність у цьому напрямі показує, наприклад, The Futurist Society of America (Американське футуристичне товариство). Симптоматично, що еквівалента такого товариства чи організації в СРСР немає, футуризм є в СРСР історично перестарілою категорією. У сучасному соціальному розумінні його там наївно й вузько-обмежено ототожнюють з комунізмом, що явно став зараз ретроградною, консервативною системою. З цікавіших праць, присвячених темі кібернетичного управління суспільством, можемо рекомендувати читачам цикл статей індуського вченого П. Расторі (P. N. Rastogi, "Cybernetic Analysis of Societal Systems and World Modelling, Part I. Society as a Cybernetic System", *Simulation* [Нью-Йорк], серпень, вересень, жовтень 1976), та статті Осипа Мороза ("Потреба усучаснення системи керування в українському суспільстві", *Вісті українських інженерів* [Нью-Йорк] 1978, 1-2 та 3-4, або "Творення наших переконань", там таки, 1975, 3-4, та 1976, 1). Оба цикли статей є насправді піонерськими в цій тематиці (див. теж книгу *Научное управление обществом* [Москва: Академия Общественных Наук, "Мысль", 1983], 285 стор.).

Сучасний стан непевності та стохастичних за характером соціальних умов дуже ускладнює прогнозування не лише розвитку науки в СРСР, але навіть і простого збільшення її наукових кадрів. З ужитком різноманітних варіантів моделей цього росту опубліковано в 1978 р. різні екстраполяційні дані на близьку перспективу.⁶⁰ Про згадане вже послаблення ентузіазму радянської молоді до наукової кар'єри (а може й про економічні труднощі в СРСР сьогодні) говорить те, що за дуже обережною прогнозою Россельса кількість наукових працівників у СРСР повинна була досягнути в 1980 р. півтора мільйона чоловік (1506 тис.) тоді, коли ближчою до дійсності була цифра в 1373 тис. чоловік. Як видно зі статистичних збірників, цей дефіцит наукових працівників різко збільшився в 1982-1983 рр., зараз він дорівнює кількості біля 300 тис. чоловік.

Ми зупинилися доволі детально на деяких факторах, які галь-

60. Ф. Россельс, "Численность научных кадров СССР", *Вестник АН СССР* 1978, 8, стор. 35-38.

мують розвиток науки в СРСР. Ці фактори впливають і на процеси розвитку науки в УРСР, бо приблизно від 1974-1978 рр. дедалі виразнішим стає зусилля інтегрувати науку в УРСР у систему чи машину всесоюзної "радянської" науки. Тому негативні явища, які ми відмічаємо в Москві чи РРФСР (роздуті штати деяких установ, цинізм та егоїзм учених-кар'єристів, гонитва за "довгим карбованцем" та за почестями й привілеями, байдуже ставлення до потреб рідної землі чи громадян-земляків і под.), починають дедалі виразніше проявлятися на Україні. Але на додаток до цих гірких аномалій і недоліків всесоюзного масштабу українська наука зазнає специфічного гоніння та дискримінації, які випливають із шовіністичного, нетолерантного ставлення центральних органів управління наукою в Москві до життєвих проблем науки в УРСР.⁶¹ В наступних абзацах ми спробуємо показати специфіку цього "модернізованого" та замаскованого гоніння. Під'яремний, невольничий статус науки в УРСР проявляється часто непомітними на перший погляд і начебто невинними рядками в науковому тексті. Так, наприклад, коли праця друкована на тему космонавтики, в ній обов'язково треба згадати у вступі (а також у тексті) прізвища К. Ціолковського, М. Жуковського, А. Благонравова та інших російських учених як піонерів вітчизняної науки; коли ж праця на тему фізіології, мусить бути посилення на І. Мечнікова та І. Павлова; коли праця з радіотехніки, вона неможлива без наведення прізвища О. Попова; коли ж книга з рослинництва, її треба обов'язково починати від І. Мічуріна чи К. Тімірязєва й так без кінця. Немає буквально ні одного українського наукового видання, яке б (після 1972 р.) не починалося чолобитною перед російськими піонерами та яке б не підкреслювало, що дана ділянка науки в УРСР зазнала "благотворного" впливу російських

61. Див. Б. Патон, "Эффективность научных исследований и ускорение процесса внедрения", *Вестник АН СССР*, грудень 1977. Це підлабузницька стаття, яка показує, як українських учених запрягають до розробки "всесоюзних" (читай: російських) тем, з одночасним повним нехтуванням проблематики економіки України. Цікаво підкреслити, що деякі колишні радянські вчені, що опинилися недавно на Заході, розкритикували Інститут зварювання АН УРСР за роздуті штати, бюрократизм, перебільшення своїх заслуг, самохвальство (див. М. Перах в *Українському слові*, від 18 липня 1976 р. або: Е. Шмаков, "Технічні дослідження інституту електрозварювання ім. Е. О. Патона в Києві за останні роки", *Вісті українських інженерів*, грудень 1980, 1-4, стор. 1-3. Подібна характеристика інституту та його директора Патона висловлена була вже раніше у відомому листі В. Кумпаненка до ЦК партії України ще в 1972 р. (*Українське слово*, 4 травня 1972).

учених. Тоді коли в 1934-1939 рр. ще вистачало помістити на заголовній сторінці фото Сталіна, то, хоч зараз портретів Брежнєва, Андропова чи Черненка щоправда не поміщують у наукових книгах, зате змушують починати книгу неодмінно від підкреслення "великої" ролі *російських* науковців та теж "великої допомоги" партії. Невільними від такої процедури є навіть такі благонадійні українські вчені, як Б. Патон (мусить поклонитися Б. Горбунову чи В. Дятлову і ін.), В. Глушков (не обходиться без компліментів В. Трапезнікову чи М. Мілліонщикову), Г. Писаренко (поклони Благонравову, М. Келдишеві, В. Котельникову), В. Шестопалов (не забуває пом'янути І. Попова), чи О. Антонов (що надто часто покликається на Б. Стечкіна, М. Тихонравова) і под. Таке поступування українських учених є сьогодні *правилом*, а не винятком.

Русифікація київських видань пішла так далеко, що навіть брошури різних серій видавництва "Знання" (еквівалент-мініатюра московської серії "Знание") виходять тепер російською мовою, хоч призначені вони в більшості для сільського читача та для пропаганди.⁶² Ба що більше, ці брошури друкують сьогодні російською мовою навіть тоді, коли їхньою темою є суспільні стосунки в УРСР, чи розвиток комунального або сільського господарства. Тим часом ще в 1957-1963 рр. *всі* брошури видавництва "Знання" друкувалися лише українською мовою. Доля єдиного маркантного видання товариства "Знання" — щорічника *Наука і культура* теж наочно ілюструє занепад статусу української мови в УРСР. Наприкінці 1960-их та на початку 1970-их рр. ці збірники друкувалися великим форматом, на добротному папері, з багатьма кольоровими ілюстраціями, об'ємом біля 385 сторінок. Наклад збірників позначав 66.300 примірників, а про їхню вагу говорить хоча б те, що збірник 1968 р. відкриває стаття П. Шелеста "Молода Україна". Всі збірники тих років мають виразно український характер, авторами є українські, здебільша молоді вчені, темою статей є розвиток науки якраз в Україні. Навіть

62. На нашу думку, нам завжди слід підкреслювати, що посиленої русифікації зазнають зараз навіть видання, призначені для села, для колгоспників. У 1980-1983 рр. відсоток російськомовних книг, випущених київським видавництвом "Урожай" перевищив 65% усього видавничого плану. З прикрістю доводиться ствердити, що на еміграції інтерес наших фахівців до сільського господарства є теж дуже слабкий, відносна аналіза стану в Україні здійснюється авторами лише старшого покоління (Архімович, Гагарин, Майстренко, Городовенко); Товариство українських інженерів Америки (ТУІА) зовсім не має серед своїх членів молодих спеціалістів від агрикультури.

ілюстрації — це репродукції творів малярів-шістдесятників, по-статі українських селян, дівчата в народному одязі. Ніде ні слова про якусь нову "радянську" людину, "злиття націй".

Після розгрому Шелеста та його групи наступили важкі роки і для збірників *Наука і культура*. З 1973 р. видання переходить на зменшений формат (17 x 22 см), але об'єм усе ще компенсують збільшенням кількості сторінок (до 570), наклад дещо зменшується (62.250 у 1975 р.),⁶³ з сильним акцентом виступає тема "зближення націй", гіршає якість ілюстрацій. В 1976 р. на 60% змінено особовий склад редколегії щорічника, а з 1977 р. збірник перестав з'являтися, ми не лише не знайшли його на полицях книгарень, але й його назва зникла зі сторінок каталогів *Нові книги України* та взагалі каталогів *Міжнародної книги*. Зате в усе кращому оформленні розповсюджують і надалі, теж закордоном, російський відповідник наших збірників *Наука и человечество* (450 сторінок великого формату, на розкішному папері, з багатьома кольоровими ілюстраціями, наклад 85 тис.).

Це такі начебто відокремлені приклади переслідування української науково-видавничої діяльності, але вони, як бачимо з тексту й інших прикладів, всі вміщуються в один механізм дискримінації української науки, всі є пляновані та координовані центрально.⁶⁴ Одним із дальших епізодів можна назвати політику недопущення наших учених на міжнародні форуми, обмеження можливостей наших наукових осередків чи публікацій (хай би й друкованих російською мовою) маніфестувати своє існування поза кордонами УРСР. Маємо тут на думці насамперед заборону, мабуть, формальну, співпраці вчених і співробітників інститутів

63. Виразно український характер мали ці збірники в 1965-1969 рр. Стан знову міняється вже в 1971 р., коли головного редактора щорічників В. Кисельова замінив В. Конашевич; наприклад, ілюстрації художників-шістдесятників зникають зі сторінок, натомість повернуто портрет Леніна, а в 1976 р. і Маркса та Брежнєва.

64. Поширюють спрепаровані й занадто рожеві звідомлення про "величезні" досягнення науки в УРСР не лише пресові комунікати в радянських виданнях чи вихвалки в промовах деяких керівників науки в УРСР, але й емісари-науковці, що шукають інколи зв'язків із колами українських науковців у США чи в Канаді. Сьогодні такі спроби стали дуже нечисленними, бо Державний Департамент (та американські органи безпеки), як то кажуть, лізуть на п'яти таких емісарів, з огляду на посилену боротьбу Америки з викраданням радянськими псевдовченими технічних секретів виробництва (know-how), див. *Вісті українських інженерів* 1983, 3-4, доповіді американсько-української конференції ТУІА у Вашингтоні, 15 травня 1982 р.

АН УРСР, а також професорів українських університетів у закордонних енциклопедичних виданнях, які в сучасних умовах є насправді інтернаціональними. Розділи про стан даної ділянки науки в УРСР або біографії українських учених опрацьовує окремий відділ при Президії АН УРСР, але виготовлений текст мусить бути схвалений центральними московськими органами; вирішальне слово має завжди лише Держкомітет у справах науки при Раді Міністрів СРСР.

Найчастіше центральні академічні установи в Москві для пропаганди "радянської" науки приймають рішення взяти участь у міжнародних видавничих проєктах без консультації з українськими науковими установами, а розділи про стан знання в Україні доручають опрацювати російським спеціалістам, а зонайбільше українцям, які є "під рукою", себто тим, що працюють у московських інститутах. Так поступили, наприклад, із співробітництвом у 7-томній *General History of Astronomy*, яку почав підготовляти Міжнародний Астрономічний Союз (International Astronomical Union) у 1979 р. Якщо ж у редколегіях міжнародних журналів і є нечисленні українські вчені (наприклад, В. Парасюк та Г. Писаренко в журналі *Fatigue of Engineering Materials and Structures*), то діють вони там як репрезентанти СРСР і жадних слідів фаворизування матеріалів з України в їхній діяльності не видно. Найактивнішою й найуспішнішою у використанні міжнародних чи взагалі закордонних журналів є діяльність єврейських учених із СРСР; тут дуже допоміжними є їхні співплемінники, що часто є впливовими членами редколегій таких журналів, але й ці єврейські науковці змушені виступати як представники радянської, а точніше російської науки (Ляндав, Ліфшиць, Мустель, Шкловський, Зельдович і сотні інших).

Треба ще нагадати, що на Заході, крім величезної кількості "регулярних" наукових журналів (не забуваймо про справжній "вибух" наукової інформації в 1960-1975 рр.), що видаються найрізноманітнішими видавництвами та установами, виходять ще й тисячі т. зв. *Note Journals*, себто періодичних наукових збірників, які підготовляють лабораторії великих промислових фірм та корпорацій. Амбіцією таких фірм є показати перед світом внесок у науку якраз своїх працівників. Такий зразок літератури є зовсім невідомим у СРСР, і ця обставина надзвичайно збіднює картину їхнього видавничого ринку.

Дискримінацію української науки ілюструє далі те, що українські вчені дуже рідко попадають у склад радянських делегацій, що беруть участь у закордонних конгресах і конференціях. Якщо інколи якийсь наш учений і попадає до складу такої делегації, то він просто зі шкури пнеться, щоб нічим себе не "видати", що він

якраз українець. Він теж тікає від зустрічей з ученими-українцями, що перебувають у складі, наприклад, американської делегації, ніколи не говорить із кореспондентами закордонних газет чи радіопересилань, перебуває для "святого спокою" весь час у товаристві "ангелів-хоронителів" радянської делегації, не виходить на вулицю зі своєї готелевої кімнати. Тим часом поведінка окремих російських керівних науковців є навіть "свобідною" й часто нахабною.⁶⁵ Ця самопевна й бундючна поведінка говорить, між іншим, про те, що такі делегати є напевно довіреними людьми режиму. Це стосується передусім до молодих "науковців", які виконують різні доручення "уряду і партії" ще й тому, що, засмакувавши закордонних поїздок, вони, очевидно, хочуть і далі діставати дозвіл на такі подорожі.⁶⁶ Але й старші, офіційні представники радянської науки (Благонравов, Петров, Седов, Парін, Савін, Патон, Виноградов і багато інших), не дивлячися на свій вік та зовнішню пристойність, мають часто в собі щось із поліцейського й не підходять під норму добродушного вченого-ідеаліста західнього зразка.

Поведінка більшості українських учених-емісарів буває теж не завжди рівною, беззастережною. На початку 1980-их років відвідували США такі люди, як історик Ю. Кондуфор, демограф В. Наулко, соціолог А. Шлепаков та деякі інші київські вчені. Деякі з них відвідували навіть українські наукові еміграційні центри (наприклад, Український науковий інститут Гарвардського університету), але нам важко було розібратися, чого вони, власне, в США шукали. Зокрема фатальне враження зробив на своїх співрозмовців-американців Шлепаков (який відвідав деякі державні вашінгтонські установи); він дочекався навіть того, що в звіті про його розмови американські спеціалісти назвали його ще гіршим

65. Ми не будемо ілюструвати цих випадків, мені особисто кидалося в очі, як серйозні радянські вчені, учасники міжнародних конференцій в США бігали в перервах між доповідями між кріслами учасників конференції з інших країн (що йшли на перекуску) та збирали (=крали) з їхніх крісел тексти їхніх доповідей. У часи "потепління" міжнародних стосунків деякі керівники радянських делегацій, наприклад, О. Белоцерковський, Б. Петров та інші, настільки знахабніли, що офіційно вимагали передати їм звіти навіть конфіденційних конференцій (як, наприклад, з астронавтики). З прикрістю доводилося ствердити, що й з американського боку вони знайшли дивно ліберальних учених, які для них ці звіти (*Труди*) особисто купували та передавали.

66. Блискуче описав постаті таких радянських псевдовчених та їхню поведінку на міжнародних конгресах P. N. James, *Soviet Conquest from Space* (Нью-Йорк: Arlington House Publication, 1974), стор. 132, 216, 232.

нахабою, ніж В. Арбатова та М. Меншикова, що очолюють подібний інститут у Москві (Інститут США та Канади АН СРСР). Доцільно тут, на маргінесі, підкреслити, що Інститут зарубіжних країн АН УРСР (Шлепаков є його директор), створений наприкінці 1970-их років, ніяк не є новим. Насправді він створений із 50-річним спізненням, бо вже в 1925-1926 рр. існувала при ВУАН Комісія заходо- та америкознавства (очолювана Ф. Савченком), що мала свої публікації. Ця комісія стала однією з перших жертв розгрому етапу українізації. Можна собі уявити, що б наші вчені могли тут зробити, якби не півсторічне спізнення.

Тому що під кінець 1970-их років у СРСР запанувала дошкульна економічна криза,⁶⁷ стало скрутно з фондами і в АН СРСР, а також і в інших наукових установах міністерського підпорядкування (за винятком, мабуть, військової промисловости). Зокрема боляче вдарив по бюджету АН СРСР (наприклад, Все-союзный институт научной и технической информации) "вибух" наукової інформації (наукових публікацій), і водночас значне її подорожчання. Академік В. Меннер говорив на загальних зборах АН СРСР у 1978 р., що закордонні журнали дорожчають пересічно на 15% щорічно, а передплата журналів, які користуються найбільшим попитом, виросла лише в 1973-1977 рр. у 2,5-3,0 рази (див. *Вестник АН СССР* 1978, 6, стор. 37-38). На нашу думку, Меннер через незнання справи навіть применшив ці труднощі, бо за нашим підрахунком деякі міжнародні видання стали в 1981-1983 рр. такими коштовними, що навіть дуже багаті американські установи ледве можуть на них підписуватися. Нагадаємо, що річна передплата таких журналів як, наприклад, *Planetary and Space Science* (Pergamon), *Royal Society* (Лондон), *Proceedings and Transactions*, *Celestial Mechanics* (Reidel), *Solar Physics* (Reidel), *Space Science Review* (Reidel), *Icarus* (Academic Press), *Nuovo Cimento* (Болонья), *Journal of Physics* (Лондон, Series A, B, C, D, E), *Geophysical Journal* (Лондон) та інші, доходять до 500-

67. Див., наприклад, С. Ю. Процюк, "Криза в українській металургії", *Бюлетень УТГІ* 1983, 3. Не можемо привести тут великої кількості назв американських праць на тему економічної кризи в СРСР в 1980-1984 рр., маркантнішими й найновішими з них є такі: М. Cave, *Computers and Economic Planning: The Soviet Experience* (Лондон: Cambridge Press, 1981); Jan Adam, *Wage Control and Inflation in the Soviet-Block Countries* (Нью-Йорк, 1980), 243 стор.; William J. Conyngham, *The Modernization of Soviet Industrial Management* (Лондон, 1982), 332 стор.; Michael Keren, "The Ministry, Plan Changes and the Ratchet in Planning", *Journal of Comparative Economies* (Нью-Йорк), грудень 1982, стор. 327-342; Alice C. Gorlin, David P. Doane, "Plan Fulfillment and Growth in Soviet Ministries", там таки, грудень 1983, стор. 415-431.

600 доларів за кожний із них. Коли перерахувати цю передплату на т. зв. "інвалютні карбованці", якими оперують радянські установи в своїх закордонних замовленнях, то вони будуть порядку 700-1000 карбованців на рік. Зовсім не диво, що передплата чужинецьких журналів та замовлення чужинецьких книг академічними бібліотеками СРСР упали в 1974-1983 рр. наполовину. А професор А. Михайлов має повну рацію, коли каже, що можливість переглянути такі журнали навіть лише в залі бібліотеки установи є зовсім неможливою для рядового радянського вченого.⁶⁸

Взагалі перспективи одержати лише найважливіші закордонні періодичні видання є тепер для СРСР зовсім погані — що, до речі, видно з цитат у радянських працях, які переконують нас у тому, що приблизно 80% цих видань радянські науковці (навіть славні) ніколи на очі не бачать. СРСР намагається анемічно боротися з цією жадливою прогалиною в знанні секретів виробництва (know-how) шляхом раптового піднесення передплати своїх власних журналів (значну кількість закордонних видань одержують бібліотеки в СРСР порядком обміну). Так, передплата місячника *Математический сборник* становить 66 крб на рік, *Квантовая электроника* — 124 крб, *Координационная химия* — 80 крб, *Серия физическая Известий АН СССР* — 92,50 крб, *Журнал теоретической и экспериментальной физики* — 151,20 крб, *Биоорганическая химия* — 79 крб і т. д. Таких дорогих журналів налічується в СРСР кількадесят. Можливо, що ці завишені ціни за передплату дещо полегшують обмін літературою з закордоном, але водночас вони дуже боляче б'ють по бюджету місцевих дослідних установ і

68. Див. А. Михайлов, "Управление информационной средой как условие научной деятельности", *Вестник АН СССР* 1979, 9. Нагадаємо, що передплата таких регулярних американських місячників як *Applied Optics*, *Astronomical Journal*, *Astrophysical Journal*, *Computers and Structures*, *Physics of Fluids*, *Experimental Mechanics*, *Radio, Science*, *Nuclear Technology*, *Vision Research* і сотень інших становить у середньому щорічно біля 100 доларів за кожний. Якщо ж ідеться про славу серію *Proceedings of the IEEE* (Нью-Йорк: Institute of Electrical and Electronic Engineers), всього 28 заголовків, то їхня передплата (гуртом) становить біля 4 тис. доларів на рік. У перерахуванні на "закордонні карбованці" — це все дуже великі суми. Шкода, що наші економісти в США не простежують фактичної вартости карбованця в різних фінансових операціях. Єдине подібне дослідження було здійснене СІА (ЦРУ; у зв'язку з визначенням військового бюджету СРСР). Також ще в 1950-1960 рр. було зроблено спробу знайти т. зв. дійсну вартість (real value) карбованця співробітниками інституту Rand Corporation у Санта Моніка в Каліфорнії, але тогочасні розрахунки сьогодні втратили свою силу.

бібліотек, і тому такі журнали можна побачити лише в дуже великих центральних бібліотеках; приватних підписувачів цих видань майже немає.

Іншими словами, фактом є те, що наука в СРСР (і в УРСР) є відокремлена від Заходу високою стіною, рядові наукові кадри працюють у повній ізоляції, а обмін знанням між Заходом та Сходом відбувається в мінімальних рамках. Під цим оглядом сучасний стан у СРСР повертає знову до ситуації сталінських часів, коли відомості про досягнення Заходу були зовсім відсутні в місцевій літературі, населення взагалі не мало жадного поняття про те, як виглядає (яким є) життя людей поза кордонами СРСР.

Далі буде

СПОГАДИ

«НІХТО НЕ ЗАБУТИЙ, НІЩО НЕ ЗАБУТО!» (СТОРІНКА СПОГАДІВ)

Василь Сокіл

Під такою рубрикою після закінчення війни, десь через два роки в центральній радянській пресі стали з'являтися нариси московського письменника Сергія Смирнова про подвиги невідомих раніше людей, які відважно діяли в умовах німецької окупації. Один з таких, можливо, перший нарис розповідав про знаний ще в час війни відчайдушно довготривалий опір оточеного німцями гарнізону Брестської фортеці. Під пером письменника ця подія набрала героїчних деталей, за що читачі були вдячні авторові, який побажав, щоб ніщо не було забуто і щоб ніхто не лишився забутим.

Наступні публікації в тій чи тій мірі продовжували здійснювати цю благородну думку. Письменник одержував безліч листів і документованих матеріалів від осіб, які або самі були причетні до партизанської діяльності, або писали про інших. Вони щиро бажали, щоб журналіст, як видно, довірена в цьому людина, допомогла відтворювати правду подій, викрити самозванців і наклепників, а головне, виправдати тих, що в результаті інтриг були або забуті, або навіть засуджені як зрадники батьківщини.

Літератор, певна річ, узявся за досить складну справу. В багатьох випадках він не мав права йти самостійним шляхом, щоб установити істину. Відомо, як поспішив письменник О. Фадеєв зі своєю книжкою про підпільників Краснодону. Його гостро обвинуватили в приниженні "керівної" ролі партії в подвигах безпартійного Олега Кошового. Не могли погодитися з тим, що донбасівські хлопці й дівчата діяли зовсім не так, як того бажала партійна пропаганда, а, як здавалося, з українських націоналістичних мотивів.

Але зараз це не моя тема розповіді, тим більше, що в тій історії залишилося багато неясного.

Зважаючи на цензурні обмеження, Смирнов був зобов'язаний керуватися вказівками, що надходили згори, у виборі подій, визначенні осіб, кваліфікації їхньої поведінки тощо. Попри все своє, можливо, благородне бажання висвітлювати події об'єктивно, він змушений був підкорятися вимогам НКВД та його військового

відгалуження — СМЕРШу. Вони йому, очевидно, й давали потрібні матеріали для його "художньо-документальної" творчості.

Слідом за Смирновим деякий час і на сторінках української преси з'являлися нариси про забутих діячів руху опору. Було згадано, наприклад, про Майю Вовчик, дочку Василя Блакитного, яка партизанила на терені кількох областей України. І — нечувана річ! — діяла вона, не мавши для цього жадних, заздалегідь даних завдань. Адже весь час офіційна преса запевняла, що ніякої партизанської чи підпільної діяльності не могло бути без запланованої партією програми. А тут, бачите, з'являються незаплановані герої!

Мотиви поведінки таких одиночок були дуже різні, але в багатьох мені відомих випадках зумовлювалися патріотичними почуттями та зобов'язаннями без будь-яких "вказівок". Біда їхня полягала в тому, що згодом дуже важко було їм доводити свої заслуги перед батьківщиною. Справді дивно було, як це міг той чи той герой підпілля діяти без санкцій партійних органів!

Траплялися й драматичні ситуації. Один із моїх приятелів, волею обставин лишившись на окупованій території України, організував з власної ініціативи партизанський загін, який успішно діяв на Дніпропетровщині. По закінченню війни він був заарештований органами СМЕРШу за доносом недругів. Важко було йому доводити свою рацію, бо перед війною він відбув заслання на Колимі за український націоналізм і лише перед початком війни повернувся до своїх країв.

Дивовижне його щастя було в неймовірному збігові обставин. Дружина його, цілком незалежно від нього, навіть не побачившись з ним після приходу німців, одночасно партизанила на Київщині й сама виконала багато сміливих партизанських дій, про які в офіційній пресі написано було чимало нарисів. І тоді лише повірили, що "націоналіст — ворог народу" Федір Сап'ян, колишній директор історичного музею в Харкові й недавній в'язень сталінських таборів, міг виявити себе патріотом.

А скільки чесних людей, відданих народові й власним сумлінням мобілізованих на боротьбу з гітлерівцями, загинули безвісти або, ще гірше, були засуджені за те, що залишалися під німецькою окупацією!

Смирнов писав зворушливі нариси про людей, подвиги яких йому було дозволено розповідати друкованим словом. А про долю тих, яким судилося загинути в німецьких концтаборах? А про тих, яким неймовірним чудом пощастило врятуватися з неволі й які поспішали після перемоги додому?.. Й не дійшли...

День перемоги був справжнім святом. Кінець страшній війні! Солдати поверталися додому! З музикою, радістю, надіями!

Я знаю це, я бачив їх. Я бачив, як солдати поверталися з війни. Я й сам повертався... Деякі поверталися з орденами на всі груди, інші з малою медалькою "За перемогу". Деякі поверталися з численними трофеями, а більшість з напівпорожнім наплічним мішком, — раді й щасливі, що повертаються живі додому, до сім'ї. Якщо, звісно, збереглися вони, — дім і сім'я.

Поверталися з війни... Скалічені, без ніг, без рук. І не раз саме через це опинялися без хати й сім'ї. Небагато знайшлося таких жінок, що прийняли до себе чоловіка-каліку. Про них у газетах писали як про героїнь. А більше доводилося таврувати бездушних егоїсток, що виганяли з хат безногих переможців на війні.

Скільки їх було на вулицях, базарах! На милицях, на саморобних возиках з "ручним мотором" (руками відштовхувалися від асфальту), з ціпками в руках, які служили й зброєю в боротьбі за існування. Ходили вони серед людей, виставляючи напоказ своє каліцтво, голосно висловлювали обурення й злість на всіх і все: "За що кров проливали?!" Тепер довелося просити милостиню: "Христа ради подайте орденоносцеві — героєві війни...".

З ранку до вечора вагонами приміських потягів, які привозили робітників на працю та перекупок на базар, ходили численні "самодіяльні ансамблі", дуети й одиночки — виконавці жалісливих пісень, здебільшого про самих себе складених, — іноді це були справді зворушливі розповіді про нещасну долю людини, яка життя своє зберегла на війні, а по війні все втратила. Нічого не лишилося, — ні хати, ні сім'ї, ні праці, ні здоров'я. І гідність свою втрачати доводилося, принижуватися до жебрацтва. Слухачі розчулювалися, витягали з кошків "подавання"... Гірко заробляли сліпі та безрукі "герої вітчизняної війни" свій хліб насущний.

Немало було й агресивних калік, які не стримували ненависти до здорових та благодушних, уважаючи їх винуватцями свого нещастя. Ці інваліди не стояли з простягнутою рукою, а підходили до котрогось "паразита пузатого" й, погрожуючи ціпком або милицею, вимагали грошей. В такій поведінці калік-інвалідів війни в сконцентрованому вигляді виявилось загальне розчарування людей, які покладали багато надій бодай на малі зміни на краще в суспільній системі. Мусіли ж вони бути після такої війни! Скільки вона горя й страждань завдала! Водночас скільки доброти, щирости, жертвовності виявляли люди в часи тяжких випробувань. Вірили, чекали, сподівалися, що по війні стане легше дихати, вільніше слово можна буде сказати. Адже перемогли найстрашнішого ворога — нацизм. Радіймо, з відкритим серцем і душею жиймо!

Ніяких змін на краще не прийшло. Справжньої, всенародної радості вистачило лише на два-три перші дні перемоги, коли всі, без чинів і рангів, обнімалися, танцювали на майданах, вулицях,

співали, сміялися, щасливі як ніколи. Швидко свято скінчилося. Все ввійшло у звичайну колію буднів...

Величезні матеріальні втрати, заподіяні війною, лягли важким тягарем на переможців, яким належало подолати руїну, нестатки, голод повоєнних років. На цьому "фронті" діяли дружньо й самовіддано. В ці дні яскраво виявилася людська єдність у відновленні господарства. Непотрібне, просто зайве в ті дні було щоденне партійне керівництво, без якого раніше ніби й сонце не сходило. Без жадної нагінки та примусу люди приходили розчищати руїни свого заводу, щоб швидше наблизити день праці у відновлених цехах. Це була людська потреба, так само як селяни не могли жити без праці на землі. Яким би важким не було завдання відновлення життя, його виконували, віддаючи йому всі сили. Й люди знали, що на матеріальні нестачі покищо нема чого ремствувати. Цю біду власною працею можна перемогти.

Тим часом державний і партійний апарат міцнів і набирив грізної величі. Відновлювалися й посилювалися старі, випробувані методи керівництва, з'являлися й нові, вдосконаленіші форми утримування людей у відповідних рамках. Публікувалися нові правила, закони, урядові розпорядження про дисципліну праці та громадської поведінки. Бюрократичний тягар починав усе дужче давити людські груди, яким так хотілося легше дихнути.

І за короткий час каліки-інваліди війни стали для влади небезпечними баламутами, бунтівниками, бо їм не було чого втрачати й чого боятися, адже вони всього були позбавлені й бачили, що нема надій на краще. То ж за що боролися? Ради чого воювали? Щоб інші розбагатіли? Вони краще будь-кого знали, скільки вагонів німецьких трофеїв їхні генерали відіслали собі додому. Вони краще всіх інших відчували на собі "славу й пошану" за свої ратні подвиги. "Ось, — казали вони, — мої брязкальця на грудях, а що я за це маю? Будь ласка, беріть на вибір. Усі віддам. Тільки одну медальку збережу. За відвагу. Щоб знали, що маю відвагу зараз сказати те, про що інші «герої Радянського Союзу» бояться сказати. Як раніше сиділи паразити на нашій шві, так і зараз уможуються... А безногі, безрукі не доб'ються від чиновника помочі. Живу голодний, бездомний. Кому яке до мене діло! Та хай вона, така влада, вогнем горить!.."

В один, як кажуть, прекрасний день на вулицях Харкова не стало жадного каліки, героя вітчизняної війни, переможця нацистів. Усіх бездомних забрали. Всім їм дали "вічну хату". Фактично знищили, бо більше ніхто їх не бачив.

Одвоювали... А газети й далі торочили: "Ніхто не забутий, ніщо не забуто..."

І по цей день інваліди вітчизняної війни, які вижили, й зараз

животіють, не турбуючи спокою начальства, без потрібної уваги й допомоги від держави. В газетах іноді траплялися дописи про тяжкі умови їхнього життя. Виносилися постанови про потребу поліпшити їхнє обслуговування. Але насправді це були лише беззмистовні балачки. Врешті, проблема сама собою зникала: інваліди війни вимирали. Для цього їм створили всі умови...

■

Поверталися з війни живі, неушкоджені; поверталися скалічені, нещасні; поверталися з нагородами та з особистими трофеями. Щастило повернутися й зі славою.

Тільки з полону не поверталися... Так, наче й не було таких. Ніхто нічого про них не знав, не відав. Казали — "пропав безвісти". Лише зрідка довідувалися. Але щоб повернення з німецького полону солдатів чи офіцерів радянської армії після тяжких поневірянь у неволі набрало форми радісної події, не кажу, свята визволення батьків, синів, братів, про це й мови не могло бути! Адже за сталінським указом полонений — зрадник. Зрадником на все життя названий був солдат беззбройної армії, який з сотнями тисяч був кинутий на поталу ворогові в наслідок злочинної бездарності верховного головнокомандувача. Шляхом тяжких поневірянь цей солдат вижив у німецьких концтаборах, виявляється, для того, щоб потрапити в сибірські концтабори. Лише за те, що не загинув від німців...

Ніколи в повоєнні роки не було мови про нещастя полону. Й ніде не сповіщалося про повернення полонених додому. Про декого я згодом дізнавався. Зокрема про поета Василя Мисика. Й то через довгий час. Він саме перед війною повернувся з заслання й негайно був мобілізований на фронт. Потрапив відразу ж у полон. Вижив, повернувся, але ніколи про це не говорив.

Історія ще одного полоненого мала досить дивний характер. Поет Ігор Муратов після закінчення війни повернувся до Харкова. Ні про які подвиги не казав. Через якийсь час стало відомо, що він недовго воював, а відразу потрапив в оточення, вирвався з нього, але опинився по той бік фронту, ховався в лісах, уникнув табору військовополонених і працював наймитом у німецького бауера. Далі нова легенда мовила, що він утік від того німця й прилучився до польських партизанів. Версія досить непевна, але, оскільки він не міг уникнути СМЕРШу та інших контрольних органів, видно, що зумів увійти в довір'я цих органів.

Невдовзі стало відомо, що Муратов у Берліні. Врешті він сам не без гордості розповідав, що був одним з членів так званого Комітету за повернення на батьківщину, очолюваного генералом

НКВД Михайловим, і головним редактором газети цього комітету. Служив віддано: був нагороджений бойовим орденом. За те, що багатьом "допоміг" повернутися з німецької неволі. В Сибір або на Колиму...



Якось моя дружина сказала, що нічний сторож театру, в якому вона працювала, хоче зустрітися зі мною, працівником обласної газети.

Ближчими днями я пішов до театру. За лаштунками сцени (саме грали оперету *Весела вдова*) я познайомився з цим, здавалося мені, звичайним скаржником, яких так багато зустрічав за свою журналістську діяльність.

На стільці під настінним телефоном, поблизу кабінки помічника режисера вистави сидів чоловік у не за сезоном теплій ватянці і з такими ж ватяними "чунями" на ногах. Назвав себе Михайлом Бакаєвим. Питаю, в чому справа, які прохання. Каже: "Інвалід я — ноги в мене хворі, живу в вогкому підвалі, скільки не пишу, скільки не ходжу, ніхто мене й слухати не хоче, кажуть, багато таких, ставай у чергу. Кажу, давно стою. Тільки, бач, ноги не стоять...".

Цікавлюся, що за інвалід, певне, з війни?

Замок мій співрозмовник, потім пошепки відповів:

— Я був у полоні.

— І там позбулися ніг? — допитуюся. — А тепер, розумію, вам тут не подають медичної допомоги?

— Не вгадуйте, — похитав він головою. — Ніколи не вгадаєте, як це зі мною сталося.

Ми просиділи разом усю виставу оперети, і Бакаєв розповів дуже невеселу історію.

"Було мені шістнадцять років, коли почалася війна. Ми, татари, жили в Криму, батько мав невелику плянтацію тютюну...".

Мене шпигонуло в серце! Татари, Крим, тютюн... Вмить я відчув у своїй руці папушу тютюну, виміняну за шматок хліба в далекому казахстанському степу в пекуче літо 1944 року...

Пригадалося в чітких деталях, як після трирічних мандрів по Середній Азії поверталися ми додому, в звільнений від гітлерівців Харків... Пустельний степ і круті вітри... Станції Челкар, Берчогур, Емба, Джурун, Кандагач, Алга... Річка Ілек...

Пригадався мені тоді поет-невільник, що тут був, страждав, мучився, Тарас Шевченко...

Тиняючи на чужині
По-над Елеком, стрів я діда
Вельми старого — наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. ...
.....
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую, ...

А на якомусь глухому переїзді у Каракумській пустині зустрілися ми з новітніми невільниками...

Спинилися ми, щоб пропустити стрічний потяг. Недавно стояли, коли він з'явився, — повільно, важко наближаючися, наче з великим і важким вантажем. Поруч з нашою колією спинився. Руді дерев'яні вагони з замкнутими дверима свідчили про те, що то справді товарний потяг. Ніхто на нього не звернув уваги. Раптом бачу, як з маленького віконечка вгорі висунулася рука, що тримала якусь траву, й почувся голос: "Хліба!" Я наблизився до того віконечка й побачив, що то не проста трава, а затиснута в руці папуша тютюну. Зацікавився, гукнув я йому, що дам шматок хліба, хай покаже тютюн. Двері вагону трохи розсунулися, і в отворі я побачив не зовсім старого, змученого чоловіка з папушею курева. А за його спиною тулилися майже голі діти з блискучими голодними очима. Розгублений, я запитав невиразно: "Що трапилось?" Той чоловік не відповів, а дражливо кинув: "Давай хліба!" — "Скільки хочеш за тютюн?" — запитав. — "Скільки даси, давай, а то потяг піде", — нетерпеливився чоловік.

Кинувся я у вагон, схопив окраєць, повертаюся до того чоловіка. В його руках бачу ще більшу папушу. Майнула думка, чи не мало хліба даю, але чоловік просто з рук його вирвав, тикнувши тютюн.

Потяг ще стояв, і я ще раз запитав: "Куди їдете?"

Чоловік недовірко глянув на мене і неголосно відповів: "Куди привезуть..."

— А звідки?

— З Криму, татари ми.

— Весь цей поїзд?..

— Не один такий... Та ти що, газет не читав? — ніби розгнівався він на мене. — Всіх вивезли. Нема тепер нас у Криму...

Пролунав гудок паровоза, і потяг невільників рушив на схід сталінським маршрутом. Повільно проходили повз мене вагони, крізь напіврозсунуті двері теплушок дивилися на нас змученими очима старі жінки, молоді дівчата, малі діти, сиві діди. Довго дивився я вслід потягові, в якому везли на заслання в казахстанську пустелю цілий народ. Цілий народ! Весь народ проголо-

шено зрадником! Цілий народ, працелюбний, чесний, засуджений на знищення! Чим же Гітлер гірший, вимордовуючи небажані йому нації?!

Потяг зник за поворотом дороги, а я відчув, як у моїй руці запекла папуша тютюну, напевне, єдина цінність, яку встигли захопити з собою ті нещасні, коли їх насильно виганяли з хат і кидали в вантажні машини. І тепер цей тютюн мав годувати їх у страшній дорозі...

Наш потяг рушив далі на захід. У вагоні видно було в руках інших супутників папуші золотистого кримського тютюну. Але не чути було розмов про цю зустріч, боялися зачіпати тему... Дехто тільки хвалив тютюн...

То дійсно був чудовий, відомий на весь світ дубек та месаксуді...

■
Спогад цей блискавкою майнув перед моїми очима, коли я почув, про що почав говорити Бакаєв...

Може, то його батько мені тоді зустрівся?.. Зробивши над собою зусилля, я отямився від спогадів і квапливо попросив:

— Говори, говори далі...

"Війна почалася, а мені ще не випадав рік іти на фронт, — повів далі Михайло. — А я за природою своєю хлопець бойовий, не міг утерпіти, і в перші ж місяці зголосився піти добровільцем бити фашистів. На жаль, не вдалося як слід повоювати, під Дніпропетровським потрапив у полон. Довго розказувати, куди мене кидало. Врешті опинився я в таборі полонених у північній Італії. Умови були стерпні, казали, що німці жорстокіші до нас, а з італійцями ще можна було прожити, не мучили... Думав, переживу в такому таборі. Тим більше, що полонені почали гуртуватися за національністю, і швидко у мене з'явилося чимало друзів, земляків — татар. Таборове начальство не заперечувало проти створення таких земляцтв. Були російські, українські, грузинські. Одного разу скликали нас, татар, і сповістили, що провадиться набір до татарського батальйону... Як почув я, до чого мене примушують, — вирішив тікати з табору. Нікому про це не кажучи, кілька днів готувався: розвідував місцевість — нас виводили з табору на роботи в гори — прислухався до чуток про партизанів у гірських лісах, запасав сухі харчі, старався бути слухняним перед начальством. Словом, утік. Так пощастило, що, відбігши кілометрів десять гірськими стежками на південь — ноги мав міцні та прудкі — натрапив на мале сільце, де й зустрівся з італійськими партизанами..."

Він помовчав і додав: "Про це я вперше вам розказую. Раніше

краще було про це мовчати, бо ніхто ж не вірив, а документів ніяких. Але вас прошу, повірте — все, про що розкажу, чиста правда, ні краплі вигадки, а тільки правда... Не стану вихвалитися героїзмом, воно може й було, але чого тільки не траплялося за всі роки! Останні два роки я був членом однієї сімейної партизанської організації. Так, так! Був такий загін, що складався з батька і сімох синів. Я був восьмим. Батько так мене й називав — «восьмий син». Про цю сім'ю колись докладніше розповім, зараз не хочу, важко згадувати... В одному бою ми з батьком залишилися живими. Семеро синів, моїх побратимів, загинуло... Потім, кажуть, як війна скінчилася, про їхнє героїство писали італійські газети...”.

Немов би вгадуючи моє запитання, Бакаєв квапливо заговорив: “Ні, я не був героєм та ще таким, щоб про це в газетах писали. І ви, будь ласка, не пишть ніде про це. Не був я ні героєм, ні взагалі людиною, вартої доброго слова. Я був лише полонений”.

Він знову замовк, передихнув і повів далі:

”Скінчилася війна. Ми на волі! Додому, додому! До рідного краю! Батьківщина кличе! Понаїхало до нашого табору — тоді ми знову всі опинилися в таборі — багато представників командування радянської армії, промовляють, агітують, переконують. Та навіщо ця агітація, я з радістю й відкритою душею рвуся на батьківщину, за неї страждав у полоні, кров проливав у партизанах. Пам'ятаю радянський пароплав у порту Неаполя, розквітчений прапорами, гримить оркестра, линуть наші переможні марші, свято нечуване, небачене, — ми повертаємося на рідну батьківщину! Переповнений пароплав повільно відчалює від італійського берега. Прощавай, кажу, мила моя Італіє! За три роки близькою ти мені зробилася. Арівідерчі! — гукаю. Хтось помахує рукою з берега. Може, мій партизанський батько?.. Прощай, прощай, батьку! Справді, ти ставився до мене як до рідного сина. Ніколи тебе не забуду. Дай Боже побачитися ще!..

Італійські береги зникли, на пароплаві нашому все замовкло, пришихло. Невже кінчилося свято?.. Ні, думаю, ще ж будуть зустрічати. З оркестрами, квітами, урочистими промовами...”.

Передихнув Михайло й повів далі:

”Не було музики. Не було оркестр... І квітів та промов вітальних не було. Пізнім вечором, крадучися, тихо причалив наш пароплав до запасного пірсу одеського порту. Наказали всім стати в шеренги й невеликими групами сходити з пароплава на землю. На рідну землю, яку хотілося поцілувати — нарешті, я з тобою, батьківщино!.. Не дали схилитися до землі й поцілувати її. На березі чекали нас озброєні конвоїри, які оточили з усіх боків і погнали до відкритих «теплушок» поїзду... Спинився наш поїзд

десь серед дня на невідомому полустанку, як я впізнав, у Донбасі. Посадили на вантажні військові машини і... Довго розказувати... Усіх нас, «героїв вітчизняної війни», кинули на відбудову донбаських шахт. На роботу з таборів водили під конвоєм. Так нам і казали — спокутайте свої злочини. Які? Що були в полоні? Я спочатку забунтував: який полон? Я втік з нього, воював партизаном, за батьківщину воював! Посміхаються — бреши, заливай, бреши... Краще помовч, щоб на Колиму не потрапив! А воно й тут не краще Колими. Мене разом з іншими буквально кинули до ями. До ями, повної води. Ми викачували воду з затоплених шахт. Казали, що фашисти, відступаючи, затопили їх. Тільки я думаю, мабуть, навпаки, щоб фашистам не дісталось вугілля, наші залили їх водою. Може, й правильно, але нам казали, що цю шкоду наробили німці, яким ото ми, значить, у полоні служили, а тепер розплачуйтеся за це. Десять років то на одній, то на другій, третій затопленій шахті я працював по коліна в воді. Цілий день плескались. Помпи слабенькі, шланги діряві — хоч відрами вихлюпуй. Отам я й захворів. Здоров'я мав міцне, не загинув, тільки ноги... Бач, і підвестися важко. Через те, що вже й ходити по-людськи не міг, звільнили мене. Правда, це вже сталося після Сталіна. За Хрущова, спасибі, почалася реабілітація. Тільки нащо вона мені, коли ноги не ходять? А доводиться ходити по всяких собезах, райкомах, комісіях, доказувати, що ти інвалід праці. Якої, питають, праці? Кажу — хіба то не праця, та ще й каторжна? — А, то ви, — сміються, — самі заробили її... Кажу, та я вже відбудув кару, маю права, щоб мені допомогли. Багато не прошу — дайте інвалідну коляску, якусь пенсію і квартиру — живу в вогкому підвалі, синок малий, і ногам усе гірше й гірше. Кажуть, пишть заяву. Тільки не на все зразу. Або на пенсію, або на квартиру. А колясок нема, на всіх не наберемся, самі змайструйте, — кажуть, — усі інваліди так роблять, збирають, клепають, ладнають — і їдьте, будьте здорові!.. Бачу, знущаються з мене. Але написав дві заяви, а вони у них наче губляться — і ні звуку! Як об стінку горохом. Спасибі, оце взяли на роботу сторожем. Невеликий ніби й клопіт — після вистави обійти, перевірити, чи замкнені двері, сісти біля телефону на випадок пожежі та й дзвонити. Але не те, що ходити — сидіти мука — болять, ниють, жили викручують. Мені б хоч якісь ліки, щоб полегшало. Та куди там! Вам грязі потрібні, кажуть. Гарзд, кажу, скільки років у воді пробув, згоден і на грязі, аби допомогли. Тільки хто ж мені дасть путівку? Знаю, є Одеса і Мацеста. І у нас у Криму є грязі...”.

Я стримався розпитувати його про батьків, бож їх у Криму вже не було. Того 1944 р., коли він відважно воював у лавах бійців італійського опору, його батьків везли в невіленьницькому потязі в

казахстанську неволю. І могло так статися, що то він, батько Михайла Бакаєва, взяв у мене тоді шматок хліба за папушу тютюну.

Я взявся, чим міг, допомогти Михайлові. Написав статтю про нього, її надрукували, правда, викресливши все про Італію й залишивши тільки звертання до відповідних організацій помінати квартиру сім'ї інваліда праці (я настояв на такому формулюванні), дати йому можливість придбати коляску й розглянути питання про надання пенсії бодай за інвалідністю, бо все ніяк не хотіли зарахувати до стажу його праці каторжні роботи на донбаських шахтах. На жаль, поміч моя виявилася обмеженою: лише за кілька місяців після надрукування статті йому пощастило придбати інвалідний возик на вельосипедних колесах з ручним управлінням. Михайло й цьому був радий. А з квартирою та пенсією — ніякого поступу.

Від того часу минуло кілька років. Здається, 1965 р. до Харкова прибула делегація з-за кордону. Частина делегатів зайшла до театру музкомедії й побажала побачитися з Бакаєвим. Моя дружина розповідала, що це викликало в театрі велике збудження, а дирекція перелякалася на смерть!

Уявіть собі, якісь чужоземці прийшли без попередження і без погодження з відповідними органами! Що за люди і що їм потрібно від колишнього нічного сторожа? (Нещодавно він був змушений відмовитися від непосильної праці). Забігали, заметушилися, почали дзвонити, вияснюючи, що їм робити... Врешті, з'ясувалося, що делегати приїхали з доручення італійського уряду, щоб вручити Бакаєву орден за бойові заслуги в роки війни в лавах італійського опору!

Грім серед ясного неба! Італійський орден Бакаєву! Де Бакаєв? Розшукати його! Але що ж робити? Куди вести делегатів? У підвал? Ні в якому разі! — лунає команда з обкому партії. — Надати Бакаєву квартиру! Перевезти негайно! Яка ганьба! Герой вітчизняної війни живе в мокрому відвалі! Хто винен? Знайти! А покищо негайно знайти товариша Бакаєва й привезти його до театру. Тут йому будуть вручати високу урядову нагороду від італійського народу.

Тепер уже пролунали вітальні й урочисті промови навіть від місцевих організацій. А італійці розповіли про те, як довго вони розшукували Бакаєва, сеньйора Мікі Черві, відомого під цим ім'ям славетного героя італійського опору, й нарешті дізналися, де він... Ось він сидить у інвалідній колясці на сцені, зніяковілий, розгублений, і всі дивляться на нього, наче вперше побачили... То ж так і є: вперше перед ними справжній Михайло Бакаєв, про якого ніхто нічого не знав. А тепер почули, що вся "прогресивна" Італія

славить його як восьмого сина легендарного керівника партизанської групи Альчіде Черві, батька сімох синів, полеглих у бою з фашистами й разом з восьмим сином-приймаком Мікі проголошених національними героями Італії.

В найгуманнішій країні перемігшого соціалізму він пройшов каторжний шлях у залитих водою штреках вугільних шахт, втратив ноги. Більше того, він втратив право називатися людиною, був позбавлений будь-яких надій на елементарні умови життя, фактично приречений на загибель. І раптом — буквально почав воскресати. Молодіти став. Коли я вперше з ним зустрівся, це був старий дід, пригноблений, скривджений. А було йому в ті дні лише тридцять два роки. А після приїзду італійців його вже не можна було впізнати.

Справді, як мало треба, щоб знівечити людину. Й не так багато, щоб до людини повернулася людська гідність: просто не треба топтати її, цю гідність.

Нещасний доти Михайло вмить став щасливий. Він відчув себе людиною.

Дали йому відразу інвалідне авто. Здається, навіть безкоштовно. А може й італійці заплатили. За два-три дні оформили пенсію й переселили з вогкого підвалу до нової квартири.

Стався приємний збіг обставин: оселився Бакаєв з дружиною та сином у сусідньому з нами будинку. Ми потім майже щодня бачилися з ним і раділи його доброму настроєві. Казав, що одержав путівку до грязевої санаторії в Мацесті. Ніколи в житті він не був на курортах.

І цілий місяць то в тій, то в тій газеті — не тільки обласного, але й республіканського масштабу — можна було прочитати про цю подію. Певна річ, у тих публікаціях ні слова не було про каторжні поневіряння полоненого Михайла Бакаєва. Хоч заголовки звучали врочисто: "Ніхто не забутий, ніщо не забуто...".

ІНТЕРВ'Ю З УКРАЇНИ

Питання: Як ви оцінюєте ситуацію в Польщі?

Відповідь: У Польщі, наскільки я розумію, становище цілком відмінне.

П.: В якому сенсі?

В.: В якому сенсі? Вони глибоко вірять у Бога та в "Солідарність". Можливо, численні люди не дуже люблять виходити на демонстрації, робити страйки, виходити на вулиці з гаслами. Проте, якщо вони певні, що це призведе до певних наслідків, вони це роблять. Усі вони знають, що вони є членами "Солідарности", — всі 10 мільйонів і майже всі вони католики. А в радянському суспільстві люди не є ні католиками, ані протестантами.

П.: Більшість з них — атеїсти?

В.: Так, атеїсти.

П.: Незалежно від того, чи це їм подобається, чи ні?

В.: Вони не замислюються над такими речами. Говорячи про це суспільство, важко робити узагальнення, це може бути цілковитою правдою, коли йдеться про слов'ян, алеж є й інші народи — естонці та лотиші, наприклад, які не є слов'янами. Я думаю, наш народ не придушений аж до такої міри. Але, розумієте, ситуація у великих містах — [там] люди починають розмовляти поросійськи. Нема справжнього зацікавлення українськими справами і нема справжнього занепокоєння цими проблемами. Люди, мабуть, почувують себе малоросами.

П.: Чому нема зацікавлення цими проблемами?

В.: Це важко висловити в трьох словах. Якщо ви знаєте нашу історію, то це бажання бути українцем практично висловилося 1917 р. Тоді існувала вільна Україна протягом дуже короткого часу, три роки, може трохи більше. А потім — десятиріччя радянської влади. Проте, я оптиміст у тому розумінні, що, якби раптом щось сталося, ситуація могла б змінитися протягом кількох місяців. Народ може почати, почне розмовляти по-українськи. Бож

Весною цього року представник *Сучасности* провів інтерв'ю з діячем культури України. Учасники розмови виявили бажання залишитися анонімними. — Ред.

український народ напевно знає свою рідну мову, хоча й не хоче нею розмовляти. Причиною є те, що це не популярно, це просто екзотично розмовляти своєю рідною мовою — екзотично тому, що російська мова є мовою сильнішої сторони, мовою старшого брата. Знаєте, мені було б неважко розмовляти [по-українськи] годину, дві години, але дуже важко сім або вісім годин.

Я незаперечно оптиміст. Коли було створено незалежний український уряд, український народ був абсолютно несвідомий своїх національних проблем. Миське населення не розмовляло по-українському й тому подібне. Але за дуже короткий час люди відчували себе українцями, почавши говорити по-українськи. Мовою, яка за царських часів була практично заборонена. Таким чином, національна самосвідомість, самоповага, самоусвідомлення з'явилися протягом кількох місяців. Отже, я не думаю, що всі ці жахливі телевізійні програми, газети, журнали, шкільні вчителі зможуть придушити Україну. Це неможливо... неможливо. Але як це зробити? Слід змінити структуру, все треба змінити.

П.: Як змінити структуру?

В.: Слід зробити її [Україну] знову незалежною. І це є єдина розв'язка. Народ самотужки не зробить нічого.

П.: Отже, ви твердите, що все, що люди тепер намагаються робити, що є замало, не допомагає?

В.: Знаєте, корисно допомагати людям дізнатися про певні речі, читати про них. Це — небагато, але коли припинити ці намагання, саме життя зупинилося б. Сьогодні люди такі розчаровані, бо все, що вони роблять, не призводить до тих змін, яких би їм хотілося.

П.: І це, на вашу думку, причина їхнього розчарування?

В.: Так, бо насправді нічого не змінюється.

П.: Незалежно від того, скільки вони роблять, нічого не змінюється?

В.: Те, що я тепер кажу, не слід розуміти як абсолютну істину. Я знаю напевно, що люди, активні в підпільній політиці, знають, що вони нічого не змінять.

П.: Тоді чому ж вони роблять це?

В.: Вони роблять це тому, що це — спосіб самовислову, спосіб показати себе. Якщо ви справжній поет, ви не можете не писати віршів. Ці активісти народжені активістами, і вони сповнені сил. Те, що вони роблять, не має на меті змінити світ. Вони це роблять тому, що не можуть цього не робити. Для них це — єдиний спосіб життя. Я спробую пояснити різницю між двома генераціями цих суспільних активістів.

П.: І одна з них — це сучасна генерація?

В.: Так. Люди мого віку, трохи молодші або трохи старші. Люди шістдесятих років. Літератори, як Синявський з Москви, Дзюба й подібні до них. Ці люди йшли навмання, вони не замислювалися над практичною вигодою від своїх дій. Вони не вважали себе героями. Це був новий різновид політиків. Я сказав би, політиків, дії яких являли собою альтернативу до політики, що існувала. Політиків, які були в опозиції до закоріненої політики. Жаден з них не думав про можливість залишити країну, бо тоді не було такої можливості. Тоді не було еміграції.

П.: Як давно це було? В шістдесятих роках?

В.: Так.

П.: А яка ситуація тепер?

В.: Я дійду до того. Вони не мали готових зразків. Те, що вони робили, було підготовою сцени. Бож усі попередні генерації політичних активістів були знищені або були вже занадто старі. Мова про передвоєнну генерацію. Отже, мусіли підготувати сцену. Вони були відважні, вони вірили в свої сили, вони були певні, що нічого доброго не може статися, і все ж вони вірили в майбутнє. Вони діяли з переконання, що щось усе таки станеться, крок за кроком, рік за роком, крапля за краплею.

Думаю, що тепер ситуація протилежна. Створено зразки цієї неофіційної або антиофіційної політики. Представники молодшого покоління, яке приєднується до цієї діяльності політичного активізму, знають напевно, що, відбувши кілька років у в'язниці або в таборі, вони можуть стати визначними постатями на Заході. Це щось таке, про що генерація Синявського та Дзюби ніколи й мріяти не могла.

П.: Отже, сучасні політичні активісти знають, що після ув'язнення вони можуть стати відомими людьми на Заході?

В.: Так. Деяких видворять [з країни], інші можуть змінити свої переконання.

П.: Добре, але як бути з фізичною та психологічною шкодою, яка може статися?

В.: Я знову кажу, що моє порівняння може бути не дуже втішним, але я все ж таки вдаюся до нього, бо воно дещо пояснює. Якщо ви живете в міських джунглях і хочете бути одним з найкращих, ви наслідуйте принципи тих джунглів, навіть якщо вони розходяться з вашими попередніми принципами. Отже, ви приєднуєтеся до якоїсь банди молодих злочинців, ви одержуєте свій перший термін ув'язнення, йдете до в'язниці, а повертаєтеся звідти людиною, і кожний вас знає. Кожний знає, що ви нікого не зра-

дили, що ви були в тюрмі. Ви були новачком, а тепер ви доросла людина, справжній професійний гангстер. Коли ви вчитеся, то ви новачок, який допомагає старшим людям, і за це вас запротуюють до в'язниці. Тоді світ починає кричати: "Такого не можна допустити!", "Звільніть його!" Далі відбуваються голодні страйки в Канаді перед будинками муніципалітетів і подібні акції. Ви повертаєтеся з в'язниці, і всі люди ставляться до вас поважно. Захід розглядає вас як людину, яка страждала, яка заслуговує на особливу увагу. Влада дивиться на вас так само.

П.: Отже, в ґрунті речі, ви твердите, що це робиться частково тому, що люди бажать одержати більше визнання, щось подібне до героїчного вчинку, який не вкладається в рамки того, як це мало б бути?

В.: Так, оскільки я не вірю, що щось може змінитися.

П.: Отже, люди роблять це задля задоволення власних амбіцій?

В.: Так.

П.: Щоб набути розголос?

В.: Можливо, бо перша генерація в цьому сенсі була цілком інакшою. Вона була наївніша й думала менше про славу, а більше про реальне значення своєї діяльності. Не маючи надії, вони все таки її мали. Тепер, як мені здається, ніхто не має справжньої надії, але кожний плекає свою особисту надію. Це — цілковито мій власний погляд, і я не можу не думати про це.

П.: Чому ви так відчуваєте? Що викликало в вас таку думку?

В.: Можливо, тому, що я належу до тієї генерації.

П.: Чи ви знаєте багато молодих активістів?

В.: Ні, я не знаю абсолютно нікого.

П.: Тому що їх так мало?

В.: Я думаю, їх є дуже мало і вони нічого не змінюють, не вносять нічого істотного.

П.: Я питав вас раніше, яким є політичний клімат і становище опозиційних сил, і ви сказали, що загалом прийшов застій.

В.: Я думаю, що багато з цих людей вже перебувають на Заході, а деякі — в таборах. Можливо, багато людей не почувують себе досить молодими, щоб робити щось важливе. Вони занадто матеріалістичні.

П.: Навіть тут, на Україні?

В.: Так, я не бачу жадної суттєвої різниці між Москвою та Києвом, бо Київ — це продовження Москви. Я можу сказати, що

політичний клімат у Києві завжди був занадто консервативний, бо представники влади в Києві дуже бояться будь-якого вияву націоналізму. Розумієте, цілком неможливо виявляти активність у журналістиці, літературі, поезії, маючи справжні національні почуття.

П.: У Києві?

В.: Так. Оскільки представники влади в Києві більші католики, ніж папа. Для них Москва — занадто ліберальне місце. Цензура і загальна настанова [несприятливі].

П.: Що відомо про опозицію на Україні?

В.: Добре, постараюся говорити з цілковитою відвертістю. Дивіться, в Америці всі акти інакодумства стають відомі, і ви можете прочитати про лесбіянок, гомосексуалістів і взагалі про все, що виходить за межі звичайних норм. Про все повідомляється. Рух муринів, рух за права жінок, усе про меншості, про їхні права. Можливо, вони не мають багато досягнень, але про них пишуть. [Тут] неможливо навіть говорити поважно про щось подібне.

П.: Коли, як ви кажете, вони щось роблять, що ви маєте на увазі? Демонстрації? Що саме?

В.: У Києві були часи, коли студенти були справді зацікавлені національним життям. [Це виявлялося зокрема в] читанні віршів Шевченка перед його пам'ятником біля університету. Владу це дуже непокоїло. Вони навіть привозили співаків і танцюристів у національному одязі, щоб ті своїми виступами перед пам'ятником відвертали увагу людей від тих, що читали вірші, псуючи задоволення присутнім. Ці молоді люди були виключені з університету.

П.: А що відбувається нині?

В.: Нічого такого немає. Деякі люди, які збиралися в Дніпровському парку, намагалися відновити національні традиції, деякі національні свята — в національному одязі — про ці речі не повідомлялося, але принаймні дехто знав про це. Можна було піти подивитися на це. Нині нічого не стається, абсолютно нічого. Нема книжок для читання, нема статей.

Ви знаєте про поета Симоненка. Я візьму найновіше число журналу *Дружба народів*, і там я можу прочитати, що він був дуже добрим поетом, можу прочитати деякі його вірші. Тепер він мав би 50 років. Він мав надзвичайно сильні національні почуття. Дуже добрий поет з дуже добрими патріотичними віршами про Україну. Але ви не знайдете його кращих творів і не зрозумієте його важливості, його справжнього значення, бо публікують лише ті з його творів, які є менш важливі. Не ті, що можуть справді продемонструвати його поезію. Таким чином, ніхто не може твер-

дити, що влада заборонила Василя Симоненка [бож його твори є нібито доступні]. Більшість його творів не публікують, але деякі друкують і перекладають російською мовою.

Ми не маємо приватних видавництв. Якщо ви не член спілки, ви не маєте доступу до читача. Отже, я кажу, таким є становище в мистецькому, науковому, політичному житті. Є якісь люди, якісь друзі, якісь ідеї, але ніхто про них не знає. Я маю великий інтерес до всього цікавого, що відбувається на Україні.

П.: Чи існують можливості для особистого і національного самовислову?

В.: Під час відзначення Нового року, два місяці тому, я питав у людей, що відбувається — нічого. Нічого цікавого. Нема ні фільмів, ні музики, ні п'єс, ні вистав. Люди є, але є й цензура. Кожна ідея, кожний вияв індивідуальності, який можна трактувати як вияв націоналістичних почуттів, заборонено. Я наведу вам приклад "націоналістичного" і "ненаціоналістичного" вислову. Був [на Україні] партійний секретар на ім'я Шелест, і за його часу були гасла на зразок: "Український народ бореться за комунізм". Коли Шелеста усунули, це гасло протягом кількох днів змінили на "Трудащі України борються за комунізм". Відчуваєте різницю? Я пам'ятаю всюди великі оголошення: "Ми — російський народ". Але неможливо поставити п'єсу або фільм під назвою "Ми — український народ". Існують лише "трудащі України". Національні почуття, почуття приналежності до свого народу, дуже сильні в Грузії, Вірменії, Естонії, в Середній Азії, в мусулманських республіках. Але в Білорусі та на Україні це неможливо. Вживають усіляких заходів для того, щоб народи цих республік розмовляли по-російськи і не відчували себе частиною своїх [національних] республік.

Для цього докладають чимало зусиль, зокрема на Україні, оскільки це друга за важливістю республіка, оскільки не можна навіть думати про Україну, відокремлену від Росії. Не можна сказати, що від Росії замало залишиться без України, бож є Сибір, Урал, вугільні копальні, нафта і все, що потрібно — це дуже багата країна. Проте, в минулому [величезну роль відігравали] українські природні багатства, Донецький вугільний басейн, Кривий Ріг, рудні копальні. Це країна, яка має все, щоб бути великою, як Франція, Німеччина, Англія. Отже, я говорю про речі, які заторкають мене особисто. Якщо Радянський Союз втратить три прибалтицькі республіки, а також Вірменію та Грузію, це не буде для нього катастрофою. З другого боку, для Радянського Союзу неможливо залишитися надпотою без України.

П.: Навіть коли я день тому виїхав на екскурсію, там згадувано Україну. [Влада] занадто добре знає, що без України...

В.: Мої друзі в Грузії не могли б зрозуміти мого народу й не могли б сказати будь-чого доброго про нього, бо мій народ [поступово] забуває свою мову. Грузини не поважають народу, який забуває свою мову. Дуже важко пояснити їм, чому й як це стається. Це трагедія, але ніхто її не усвідомлює. Навіть український народ не розуміє, наскільки упередження впливають на їхнє життя. Лише деякі інтелектуали, що активні в якомусь русі, можуть зрозуміти справжнє значення цього упередження.

Все, що виходить по-українськи або по-російськи, є мало-вартісне.

П.: Але доброякісну літературу не допускають до друку, бо не бажають нічого націоналістичного.

В.: У Києві ви бачите пам'ятники. Вони жажливі. Їх не можна порівняти з пам'ятниками в Єривані або в Тбілісі.

П.: Чому вони такі жажливі? Їх навмисно будують такими?

В.: Хтось зацікавлений, щоб покоління [українців] зростало на рівні пересічності.

П.: Хто ці "хтось"? Представники влади?

В.: Це люди, які є більші католики, ніж папа Римський. Вони хочуть мати пристойний вигляд перед московськими зверхниками. Вони одержують накази й пнуться зі шкури, щоб виконати їх, щоб зробити навіть більше, ніж вимагає наказ. Вони цілковито нетямущі. Вони мають українські імена, можливо, раз у 2-3 роки вдягають українські сорочки. Але це й все, вони не є українці. Це бандити, мафія.

П.: Якщо ви кажете, що активність опозиційних сил на Україні невелика, що вони не можуть домогтися змін у країні, то що ці люди роблять? На що вони витрачають свій час? Я маю на увазі людей з політичною орієнтацією, націоналістів.

В.: Деякі з них досить відважні й політично свідомі. Я певний, що є люди, які щось роблять. Проблема в тому, що я не знаю добре ситуації, але я не можу сказати, що ніхто нічого не робить. Були часи, коли ви читали *Хроніку поточних подій* і знали про все, що відбувається в Іркутську, Воронежеві або в Одесі — повсюди. Кого звільнили з праці, кого переслідують. Тепер нема Хроніки, ніхто нічого не знає. Але я не думаю, що тепер є так багато [активних політично] людей, як було в минулому, бо атмосфера була інакшою й були активні люди. Так, тоді були й надії... А тепер..?

П.: Як би ви схарактеризували сучасну ситуацію на Україні?

В.: Для багатьох людей тут є дуже трагічним бачити в Україні символ пересічності. Наприклад, подивіться на кінематографію,

на кіностудію імени Довженка, яка випускає деякі з найгірших фільмів у Радянському Союзі; це дуже сумно, бо Довженко був генієм кіна та мистецтва. Ця нещасна студія носить його ім'я, але продукує препогані речі. Один з кращих її фільмів *Полет мрій і реальности* зробив талановитий вірменин на прізвище Балаян. Це фільм про почуття сорокрічного чоловіка, два дні з його життя. Коли він святкував своє сорокріччя, він зрозумів, що не досягнув нічого, що його життя пройшло марно. Що результат дорівнює нулеві. Це був, можливо, один з найкращих фільмів радянського виробництва за останні 2-3 роки. Я був щасливий, що його випустила українська кіностудія. Але зробив його знову таки вірменин. Можливо, це не так важливо для того, хто зробив його, але я волів би бачити, щоб талановиті українці робили фільми на такому рівні. А загальна продукція просто неймовірно погана.

Якщо говорити про пам'ятники, то в Києві один із пам'ятників має назву "Родина-мать" (батьківщина-мати). Жінка тримає меч у руці. Але місцеві люди називають її "уродина-мать" (потворамати). Є також пам'ятник, присвячений історичній дружбі російського та українського народів. Дуже зворушлива сцена, представники України та Росії зустрічаються триста років тому. А над монументом збудовано арку. Місцеві жителі називають її "Рейки над містом". Цей пам'ятник не має нічого спільного з мистецтвом. Автор цього пам'ятника був головою Спілки художників. Людина абсолютно бездарна. А відомий він став завдяки двом речам — жадібності й грошам. Він одержав солідну долю гонорарів у сотнях і тисячах карбованців за працю, виконану іншими людьми. Він також занадто цікавиться чотирнадцятирічними дівчатками. [За це] його не запроторили до в'язниці, а лише примусили зректися посади. А жahlivi пам'ятники стоять і далі. Один із пам'ятників подібний до фалосу, і люди його називають фалосом для "потвори-матері", яка стоїть на протилежному боці міста. У цій галузі не знайти нічого цікавого.

Я не можу сказати, що знаю літературу, бо я не читаю українських літературних журналів, оскільки вони нецікаві.

П.: Чому вони нецікаві? Вони пересічні?

В.: Так, більше, ніж пересічні.

П.: Хто публікує їх? Українці?

В.: Київські українські видавництва.

П.: Ви маєте на увазі, те, що там друкують, погано написано?

В.: Так.

П.: Чому вони не публікують добрих творів? Немає добрих письменників?

В.: Ніхто не знає. Як я можу знати про існування добрих письменників, якщо я їх не читаю? Можливо, вони існують. Можливо, вони приносять цікаві рукописи, але редактори кажуть "ні". У нас немає приватних видавництв. Кожне друковане слово перебуває під цензурою. Навіть запрошення на випускні вечори в школах зазнають цензури і мусять мати число.

Один письменник опублікував 1968 р. в чехо-словацькому журналі статтю "Летаргія українського театру". Після цього перед ним зачинено двері кожного видавництва, кожного журналу, кожного театру та студії на Україні. Йому довелося поїхати до Москви, і там він одержав працю, поставив кілька вистав. Але в Києві для нього немає місця. Тепер є кілька нових молодіжних театрів, але це слово "летаргія" не можна застосувати до нинішньої ситуації.

Були колись великі часи українського театру "Березіль" та чудового режисера Леся Курбаса. Були часи, але не тепер. Курбаса розстріляли. Тепер немає великих імен, великих режисерів, нічого. [Усе] дуже консервативне.

Якби ви подивилися телевізійні програми, ви побачили б, що кожна київська телевізійна програма — це лише повторення московської програми, ті самі ідеї, та сама [форма]. Кожний літературний журнал, видаваний в Києві по-українськи, лише копіює московський журнал. Якщо московський журнал звертається до якоїсь теми, київський журнал під тією самою назвою опублікує подібний матеріал.

Ось дуже цікава мапа Києва, на якій позначено всі історичні місця. Цю мапу видали свого часу за ініціативою М. Брайчевського, надрукувавши разом з його думками, під назвою *Коли і як виник Київ*. Потім працівників цього видавництва надіслали до друкарні на комуністичний суботник. Там вони працювали без платні, і їхній внесок до комунізму полягав у тому, що вони викреслювали ім'я Брайчевського з кожного примірника. Бо саме він написав надзвичайну працю, статтю про русифікацію "Возз'єднання чи приєднання?" Я читав її, вона чудова. Історик дуже високого рівня. Протягом багатьох років він мусів працювати екскурсоводом для туристів, не іноземних туристів, а місцевих. Отже, я кажу, навіть такі речі відбуваються, і це ще з найкращих.

П.: І це вважається найкращим?

В.: Це? О, так, так.



Василь Стус
8. I. 1938 — 4. IX. 1985

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

НАД ТРУНОЮ ВАСИЛЯ СТУСА

Надія Світлична

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай — червону тіль каліни,
на чорних водах — тіль її шукай,
де горстка нас. Малесенька шопта.
Лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання...

Лише 15 років тому, в 1970 р., ці слова зойком вирвалися з поетового серця над могилою Алли Горської, що "світлим, добрим Духом пройшла між нами" і була раптово, підступно вбита в розквіті краси й таланту. Тим відважним поетом був Василь Стус. 4 вересня цього, 1985, року, його слова відпуніли в наших душах над роззявленою могилою самого Стуса, теж убитого — тільки його вбивали із садистською послідовністю, довго і безпощадно. Фактично це вбивство тривало протягом усіх 15, а то й 20 років. Рівно за 20 років до своєї смерті, 4 вересня 1965 р., Стус у переповненому столичному кінотеатрі "Україна", дізнавшись про репресії щодо української інтелігенції, звернувся до публіки із закликком: "Хто проти тиранії, встаньте!" І сам устав при цьому першим. Відтоді його почали катувати в різний спосіб.

Не раз, коли жертва доходила до межі своєї фізичної спроможности, кати повертали її з критичного стану трохи за межу, на цей бік, не дозволяючи померти, але й не даючи жити. Віяло смерті, думали, змусить поставити "на шлях виправлення" не-виправного поета. Бо хто ж не боїться смерті, як вона вже загляне в вічі? Стуса не лякала фізична смерть. Його лякала смерть духовна, яку він бачив, як пошесть, серед живих. І ледь опритомнівши після тривалої та загрозливої кровотечі, Стус писав за ґратами:

Як добре те, що смерті не боюся я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що вам, лукаві судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст.
Що жив-любив і не набрався скверни,

зненависти, прокльону, каяття.
Народе мій! До тебе я поверну
і в смерті обернуся у життя.

Тоді кати ще більше лютували, а він зціплював зуби і понад їхні ниці голови промовляв слова молитви за вітчизну, "перестрашене пташа", бо вона — його "трунок і трутизна, нею витліла душа".

Ставили пастки на його думку, на його душу, знущалися і глумилися, а йому найбільше боліла Україна. "За межею. Там, лівіше серця." Він сповідався:

... серця я, мій Господи, не маю
на свій талан. Це Ти мене береш,
немов шматок невироблений глини
і місиш, мнеш, і пальцями всіма
формуєш образ, щоб не задарма
іще один кавалок України
сподобивсь тверді.

Його душа — попри всі муки — співала, "ропаво і криваво", і пісні птахами вилітали крізь ґрати і мури. Їх перехоплювали, забирали, нищили: близько 600 віршів і перекладів тільки під час першого ув'язнення 1972-1977 рр. А потім ще ж було 3 роки заслання на Колимі, страшнішого за табір. Прощаючися з дружиною на заслання, сказав їй, що бачитися вдруге доведеться, напевно, в таборі. (Не міг він знати, що в таборі за 5 років ні разу не вдасться побачитися). "Але голови гнути я не збирався — бодай, що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину", — напише він згодом з табору. А там, у тому таборі, — "закон повного беззаконня — ось єдиний регулятор наших так званих взаємин [з владою]". Під час першого ув'язнення вірші-птахи все ж вилітали, хоч і з обсмаленими крилами. Вони склали велику збірку "Палімпсести". А в Кучино на Уралі, куди Стуса прирекли на друге, 15-річне ув'язнення, "ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, запаси".

Торік забрали в нього книжку нових поезій під назвою "Птах душі". Можна уявити, як тішилися мисливці за думкою, замкнувши "Птаха..." в своєму сейфі! Це була смертельна рана для фізично знівеченого поета. Він не міг пережити цієї втрати, писав у листі, що болить йому так, ніби забрали щойно народжених немовлят. Восени 1984 року написав прощальний лист своїм найближчим: матері, дружині, синові, сестрі, друзям.

В цей час літературні цербери писали рукою Л. Колосова в шостому числі журналу *Радуга* про найкращого поета сучасної Ук-

раїни як про "зрадника, вбивцю і терориста в тозі правозахисника" та запевняли, що "Василь Стус фактично здоровий"... Стусові давно вже боліло не це. В листі із заслання 29 жовтня 1977 року до друзів Стус писав:

"Тепер мені байдуже, як мене називатимуть: націоналістом, чи шпигуном, чи зрадником. Я знаю своє і надто катастрофічне духовне існування мого народу, щоб можна було сидіти, склавши руки. І не можна звужувати проблеми — питанням репресій чи мук в'язнів. Є питання народу — і є масштаб цього питання, звужувати який — гріх". Є трагедія народу, і Василь Стус — символ тієї трагедії.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Paskevich, John. A VOICELESS SONG. Photographs of the Slavic Lands. Toronto: Produced by the National Film Board of Canada in Association with Lester & Orpen Dennys Limited, 1984, 96 pp. Design: George Nitefor.

Пашкевич, Іван. БЕЗЗВУЧНА ПІСНЯ. Фотографії із слов'янських країн. Торонто, 1984, 96 стор. Мистецьке оформлення Юрія Нітефора.

На перший погляд книжка здається збіркою звичайних моментальних знімків. Тут не видно незвичайних світлових ефектів, драматичних краєвидів, принадних квітів і всього того, що ми звикли оглядати у збірниках фотографій. Коли, однак, придивитися ближче, відразу стає ясно, що мистець-фотограф у своїй творчості пішов куди глибше, ніж творення "гарних" зображень.

Іван Пашкевич народився 1947 р. в Австрії в родині українських робітників, вивезених туди насильно на працю під час війни. З батьками переїхав до Вінніпеґу в Канаді, де й живе досі. Вивчав фотографію й кінематографію в Інституті Раєрсона в Торонто та закінчив Вінніпезький університет. Досі вже вийшло друком кілька збірок його фотографій. Пашкевич також запланував та створив із сотень чорно-білих діапозитивів фільм під заголовком *Ted Baryluk's Grocery* (Харчова крамниця Теда Барилюка). На тлі звукозапису щоденних розмов у крамниці, часто українською мовою, Барилюк говорить, дещо акцентованою англійською мовою, про своїх покупців, нарікає на зміни в своїй дільниці Вінніпеґу, філософствує. Фільм виконаний у співпраці з Михайлом Мірусом (Michael Mirus) та Державною Радою Кінематографії. Цей твір репрезентував Канаду на кінофестивалі в Каннах.

Пашкевичеві близькі люди, що живуть у північній частині Вінніпеґу, це здебільша вбогі емігранти та індіяни. Не диво, що, коли він вибрався фотографувати до Східної Європи, його найбільше цікавили "звичайні" люди: робітники, селяни й незаможні міщани.

Марта Ленґфорд (Martha Langford), адміністративний продюсер фотографічного відділу Ради кінематографії пише в своїй передмові:

Подорож Івана Пашкевича в 1980 р. не була мандрівкою досліджування чи сентиментальности. ... Він поїхав туди фотографувати суспільства та країни, на які він відчував, що має певне право завдяки своєму походженню, не тільки як людина, що належить до україн-

ського роду, але як слов'янин. Він взявся до великої справи збирати не тільки ті зображення, що близькі йому з власного життя чи національно, але й усьому його суспільству етнічних меншин північного Вінніпегу.

Пашкевич подорожував по Українській РСР, Білоруській РСР, Російській РФСР, по Польщі, Чехо-Словаччині, Болгарії та Югославії. Він був примушений фотографувати "на ходу", щоб не звертати на себе уваги влади. Цей спонтанний спосіб уловлення, як він сам каже, "клаптиків дійсності", пішов йому на користь. Не зважаючи на поспіх, мистець-фотограф зумів уловити цікаві моменти і подбав про добру композицію.

З кінцем 1984 р. в галерії Гарборфронт у Торонто ми мали змогу побачити оригінали зі збірки *Беззвучна пісня*.

У книжці Пашкевича немає заголовків до фотографій, ані пояснень, подані тільки назви місцевостей і країн. Це дає глядачеві змогу самому знаходити глибший зміст та відчутти настрої баченого. Фотограф не стоїть збоку, як журналіст, а включає себе емоційно в свої твори. У нього без сумніву тепле, приязне ставлення до своїх об'єктів, помітно одначе, що він старався відтворити життя за "Залізною заслоною" таким сірим, яким він його бачив.

У вступі до книжки визначний канадський письменник чеського походження Йосеф Шкворецький пише:

У повісті 1984, в якій автор надзвичайно влучно передбачив майбутнє, є сцена, де Вінстон, другорядний бюрократ понурого світу "Океанії" побачив "прола", "потворну жінку", яка прала на задньому подвірку та підспівувала банальну пісеньку, механічно скомпоновану для бездумних робітничих кляс на урядовому "версифікаторі". Цей важливий момент є єдиним променем надії в моторошному світі країни Вінстона. ... І нагло Вінстон розуміє, що ця "потворна" жінка, що співає дешево пісеньку, насправді є гарна.

Шкворецький дуже вміло вхопив орвеллівський настрої збірки.

На фотографіях Пашкевича в більшості люди, вік яких важко вгадати, нерідко передчасно зморщені лица, сліди страждань у минулому, вони наче постійно стурбовані, розгублені чи зрезигновані. Вони незвичайно подібні одне до одного, мовчазні, рідко видно людей у розмові. Жінки в більшості рано постарілі, часто вайлуваті, закутані в грубі хустки, вдягнені в безформні плащі, з надто великими чобітьми на ногах. У чоловіків худорляві обличчя, зношені костюми, сорочки без краваток. Молодий чоловік у краватці, який стоїть під вивіскою робітні, що виготовляє жіночі капелюхи, виглядає комічним денді (Краків).

Ми бачимо людину на всіх фотографіях Пашкевича, часто

вона на першому пляні, дивиться прямо в фотоапарат, іноді люди несвідомі, що їх фотографують. На кількох широких краєвидах людські постаті непомітні на перший погляд, однаке, коли придивитися ближче, знаходимо їх на праці в полі чи на копанні ровів. Ледве можна зазриміти чоловіка, що спить між картонними скриньками та клунками на пероні београдської залізничної станції в Югославії.

Майже зовсім у світі Пашкевича не видно сонця радості, забави, навіть краєвиди і фасади давно не відновлюваних будинків такі самі понурі, як і люди. Чорно-біла фотографія підкреслює монотонність настрою.

На деяких знімках помітне іронічне зіставлення пропаганди і дійсності. Наприклад, ми бачимо жінку, що проходить мимо абсурдного псевдомодерністичного пам'ятника революції і вся губиться під надмірно великим клунком (Підполоззя), або жінку з дуже зморщеним обличчям, що намагається продати миршаву в'язанку польових квітів під вітриною, на якій портрет Тіто (Сараєво). Бачимо муляра, що заліплює діри у фасаді колись може елегантної кам'яниці, а над ним повішений плякат з написом чеською мовою: "З Радянським Союзом на віки вічні!" (Міхаловце, Чехо-Словаччина).

Фотографії Пашкевича найбільше дають відчуття людської самотності. Це добре ілюструє фото, яке також репродуковане на цікаво оформленій обкладинці: серед безлюдного краєвиду, на дорозі, вимощеній рівними квадратними плитами, що біжать до горизонту, стоїть жінка в позиції майже "струнко" й помітно позує. В неї сумне обличчя з глибокими зморшками навколо рота, хустка зав'язана на підборідді, вона одягнена в безформний пожмаканий темний плащ і великі чоботи (Підполоззя). Таким самим самотнім здається худорлявий хлопчина з байдужим виразом обличчя, який пасе корову біля Сянока в Польщі. Він стоїть на краю шляху серед сірої рівнини, на якій немає ні деревця, ні будь-якого сліду людського життя.

Самотність можна відчуття навіть у групах людей, як на фотографії з Орла (Росія). Тут кілька чоловік, обернені спиною до фотографа, мовби пляново розставлені на широкій вулиці міста. Між ними немає жадного зв'язку, вони дивляться у різні боки, наче б не бачили одне одного.

Самотня, приземкувата, наче б квадратовата селянка з клунком на плечах, виглядає зовсім розгубленою між сучасними великими автобусами у Львові.

Дещо несамовито вражає фотографія Печерської Лаври в Києві, де кілька чоловіків стоять плечима до стіни, на якій, наче духи чи привиди, зображені постаті святих на відцвілих фресках.

Деякі фотографії з Польщі дуже добре віддзеркалюють атмосферу в тій країні. Бачимо жінку, що лежить хрестом на підлозі костюлу, або похнюплених чоловіків, що несуть замаяне квітами розп'яття (Ченстохова). Не можна не посміхнутися, побачивши чоловіка, що продає "на чорно" пляшки кока-колі, розклавши їх на хіднику (також Ченстохова).

По-орвеллівськи вражають насуплені молоді хлопці та дівчата в формі з рушницями в руці, що абсурдно маршують (деякі дівчата в черевичках з високими каблуками! — Орел і Смоленськ, Росія), або дуже серйозний хлопчина на руках у батька з іграшковим пістолетом посеред Червоної площі в Москві.

До погідніших знімків я зарахувала б фотографію чоловіка з сивою борідкою, що нагадує мені гімназіального вчителя. Він стоїть з косою через плече перед недавно помальованим парканом і побіленою хатою в саду. Насуваються питання: хто цей чоловік? Куди він іде косити? (Стрий).

Приємний портрет двох старших людей біля іржавих воріт в Ужгороді. Вони відпружено посміхаються, наче б усі турботи вже позаду, і мають вигляд немов би близьких, рідних.

Єдина фотографія у збірці, на якій ми бачимо усміхнених молодих дівчат, зображує сцену з Моравської Нової Весі в Чехо-Словаччині. Дівчата йдуть, узявшись попідручки, серединою вулиці, освітленої сонцем, на них радісні квітчасті сукенки, вони простоволосі. Але й на це Шкворецький дивиться з песимізмом і цитує Орвелла: "На жаль, може бути тільки короткочасне цвітіння, може рік краси дикої рожі".

Чим більш придивляємося до 68 знімків збірки *Беззвучна пісня*, тим більше знаходимо цікавих деталей, тим більше примушені ставити питання, на які немає однозначної відповіді.

Текст під ілюстраціями і пояснення в книжці подано двома мовами: англійською та французькою.

Ліда Палій

Пачовський, Василь. ЗІБРАНІ ТВОРИ, том I. Поезії. Філадельфія—
Нью-Йорк—Торонто: В-во "Слово", 1984, 743 стор.

Літературна спадщина Василя Пачовського, поета "Молодої Музи", мало відома українській суспільності. Лука Луців у своїй книжці *Література і життя* характеризує Пачовського як найбільшого ворога московщини в українській літературі 20 століття. То ж ясно, що не можна сподіватися ані зацікавлення творчістю Пачовського на Радянській Україні, ні видання його творів. Навпаки, офіційна літературна критика в Радянській Україні суворо засуджує Пачовського за "прагнення до виключної самотності, самостійності української держави, відрубності її від Росії", за символізм, натуралізм, богошукання і прагнення до нового містичного неба, за намагання "наблизитись до європейських зразків" (Н. Калиниченко, *Українська література кінця ХІХ — початку ХХ ст., напрями, течії*. Київ: В-во "Наукова думка", 1983).

Українські літературознавці й українські наукові установи в діяльності виявили дотепер мало інтересу до літературної спадщини Пачовського й до вивчення ролі "молодомузівців" у розвитку української літератури в 20 ст.

На жаль, з друканих творів Пачовського тільки окремі примірники збереглися в публічних чи приватних бібліотеках. Більшість його творів залишилися недруканими. Родина поета зберегла, за деякими винятками, його друкані й недрукані твори. Архів Пачовського, що, крім рукописів і копій друканих творів, включає матеріяли, що торкаються його творчості, буде переданий українській науковій установі.

Родина Пачовського започаткувала видання творів поета, сподіваючися, що це видання буде продовжуватися за допомогою української спільноти, українських організацій і наукових установ. Об'єднання українських письменників "Слово" видало перший том *Зібраних творів* Пачовського — "Поезії". Книга включає друкані збірки *Розсипані перли*, *На стоці гір*, *Ладі і Марені — терновий огонь мій* і недрукані збірки "Огні мести", "З блакитної книги", "Розгублені звізди", "Дзвін слави князям", а також поезії, друкані поза збірками.

Другий том збірних творів — містичний епос *Золоті ворота*, з'явився в травні цього року. "Золоті ворота", — за Остапом Тарнавським, — завершення громадської творчості Василя Пачовського, від «Сну української ночі» (1903) до «Золотих воріт», що їх писав поет до самої смерті в 1942 році. Тема України в минулому, сучасному й майбутньому постійно турбувала Пачовського. Пачовський присвятив багато часу студіям історії України, в його творах

відбилася думка поета-історіософа, що його постійно турбує питання державности України". Василь Барка вважає поему "Золоті ворота" "найкращим твором поета та одним з найнезвичайніших творів української літератури двадцятого сторіччя".

Продовження видання дальших томів Пачовського вимагатиме підтримки українських установ, матеріальної і редакційної. Родина поета готова видати монографію про Пачовського англійською мовою, за підтримкою української наукової установи або катедри українських студій при американському або канадському університеті.

А. В-як

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1985, 7-8, у статті В. Ревуцького "Нескорені березільці" на стор. 96 (9 рядок згори) треба читати: Макса Гальбе; на стор. 100 (29 рядок згори) треба читати: найсинтезованіший образ.

Україніка в міжнародній пресі

Під заголовком "Україна знову неспокійна" автори Дж. Андерсон і Дейл Ван Атта написали статтю в американській газеті *Вашінгтон пост* (9 червня 1985), в котрій подають головні висновки спеціального звіту американського Центрального розвідувального управління про Україну. Вони пишуть, що останніми роками Україна стала "осередком націоналістичного піднесення", й особливо останніми двома роками стало відомо про деякі антирадянські та антиросійські протести в українських містах, котрі, припускається, були відгуками на рух "Солідарности" в Польщі. Звіт робить висновок, що, не зважаючи на бурхливий рух опору в Україні, немає виглядів, що радянський уряд погодився б дати незалежність країні з такими численними природними багатствами. Автори цитують два факти, котрі гальмують вибухи революційної ситуації в Україні: перше, те, що Україна не має свого війська, і друге, що українці на високих партійних посадах відчують себе спочатку представниками партії, а вже тоді українцями. Але, не зважаючи на все це, знавці твердять, що "націоналізм в Україні не слабне, а посилюється".

Американська газета *Волл стріт джорнал* (8 травня 1985) надрукувала статтю Богдана Нагайла "Друга світова війна: вибрані спогади Москви". Аналізуючи навал пропагандивних статей в радянській пресі про 40-ліття "перемоги", автор вказує на спосіб висвітлення фактів, щоб оминати й перекрутити правду. Він наводить стандартну відповідь на причини вступу Радянського Союзу в війну — щоб охороняти українців і білорусів від німецької загрози. Німці обвинувачені в убивствах українських політ'язнів у Вінниці, так само як і в мордуванні польських офіцерів у Катині. Радянська преса ніколи не згадує той факт, що, коли німці ввійшли в Україну, значна кількість населення вітала їх як спасителів від жадливого російського більшовизму. Так само не згадують про невдалі спроби відновити незалежність України в 1941 р. Нагайло наводить факти про визвольні змагання УПА, котрі тривали аж до 1950-их років, і про українців, вивезених німцями на роботи, а тоді висланих до ГУЛагу Сталіном як зрадників.

Депутат англійського парламенту українець Стефан Терлецький висловив свої погляди в статті "Чи радянська імперія зможе розпастися зсередини?" в журналі *Кросблов* (квітень 1985). Терлецький вважає, що радянська загроза значно змінила б свій

характер, якби британська політика прийняла за свій принцип ослаблення й знеутралізування важливої частини Радянського Союзу — України. Він пропонує думку, що Польща й Україна (населення разом 86 млн) могли б стати новим альтернативним напрямом у політиці англійського уряду в Центральній й Східній Європі. Конкретним кроком у цьому напрямі могло б бути впровадження радіопересилань БіБіСі українською мовою. Терлецький пише, що він є переконаний у плідності результатів такого заходу. Він закликає своїх колег-депутатів парламенту переглянути радянську післявоєнну політику Великобританії й вийти з рамок теперішнього статус кво.

Трагічна смерть молодого вчителя середньої школи ч. 2 в маленькому українському містечку Іваничі примусила англійських та американських журналістів взятися за перо. Іан Елліот описує обставини трагедії в лондонській газеті *Таймз* (11 березня 1985). Офіцер Юрій Лелюков закінчив школу прикордонників МВД в Москві і став також викладати військову практику дітям. У цей трагічний день він демонстрував своїй класі, як орудувати гранатою. Він витягнув запобіжник і вважав, що в цьому вигляді граната може служити лише посібником для практики. На жаль, скруток диму показав, що він у руці тримає бойову гранату, котра мала вибухнути за чотири секунди. Перед ним була класа з 26 дітей, крізь вікно видно було дітей, котрі готувалися до обіду, і взагалі будинок був так переповнений дітьми, що не було вільного місця. Що робити? Ляйтенант Лелюков відійшов у кут, відвернувся від класи і притулив гранату міцно до себе. Автор статті вживає цю трагічну історію як приклад того, як далеко просякає військовий вишкіл й підготовка до війни в суспільстві, котре вихвалляється своєю мирною настановою до міжнародних стосунків. Кореспондент американської газети *Вашінгтон пост* (14 квітня 1985) Джордж Вілл узяв ту саму трагічну історію як тему для своєї статті "Народ, котрий вчить своїх дітей, як уживати гранати". Напередодні переговорів між Радянським Союзом і США Вілл висловлює свої сумніви в можливості дійти до порозуміння з представниками "шаленого мілітаризму". Він ставить питання, чи дійсно варто американській адміністрації робити численні поступки і перекручувати свою політику, щоб дійти до згоди з людьми, котрі дають своїм школярам бавитися гранатами.

Під заголовком "Загони смерти за залізною завісою" автор статті в *Волл стріт джорнал* (16 травня 1985) Адріян Каратницький подав прізвища українських політ'в'язнів як жертв поширеної кампанії систематичних убивств у радянському бльоці. Зanedбанна здоров'я В. Марченка, О. Тихого, Ю. Литвина і профспілковця О. Нікітіна в тюрмах використано як один спосіб винищення. Але

автор також згадує й прями вбивства серед метод розправи наглядачів комуністичних порядків з небажаними для них критиками режиму, як наприклад, отця Попелюшка і багато інших жертв урядової каральної політики в Польщі, Угорщині, Болгарії й Україні. Багато тих убивств учинено в "підозрілих обставинах", так що винуватих часто тяжко знайти. Каратницький зауважує, що на Заході така інформація малопоширена. Він наводить порівняння з подібними вбивствами в Південній Америці, котрі є добре досліджені, описані й тому стали частиною загальної суспільної свідомости.

Н. К.

По сторінках радянської преси

■ Наприкінці травня ц. р. в Києві відбулася прем'єра вистави *Золоті ворота*, драматизація з музичним супроводом поеми Леоніда Горлача "Ніч у Вишгороді". Рецензенти в газеті *Культура і життя* (2 червня 1985) дають виставі позитивні оцінки та хвалять її "високий мистецький рівень" і талант виконавців. На відміну від багатьох сучасних творів вистава поставлена в малому масштабі для камерної сцени. Тут ідеться про передання атмосфери, духовий досвід поколінь, бунтівний і прекрасний дух киян і Золоті ворота як символ і марка Києва.

■ Використовуючи нагоду перебування в Києві Пітера Устінова, "відомого англійського драматурга, прозаїка, режисера, актора театру і кіно" і треба тут додати "русофіла з поглядами великоруських аристократів минулого століття", кореспондент газети *Культура і життя* (9 червня 1985) провів з ним інтерв'ю. Устінов говорить, що він відчуває відповідальність "зводити мости розуміння між нашими народами": він старається "виправити хибні уявлення жителів Заходу про Радянський Союз". Довідуємося, що зараз Устінов знімає документальний телефільм за своєю книжкою *Моя Росія*. Було б цікаво, якби кореспондент поставив ще питання: яку він Росію має намір знімати в Києві? Які він народи намічує для зведення свого моста? І, кінець-кінцем, коли нема ані згадки про Україну й українців, які він має на увазі "хибні уявлення" про Радянський Союз?

В радянській пресі з'являється чим раз більше статей на антирелігійні теми. В газеті *Культура і життя* (2 червня 1985) заступник директора Львівського музею історії релігії та атеїзму подає кілька інформацій про діяльність своєї установи під заголовком "Наступально, цілеспрямовано". Музей знаходиться в бароковій церкві, котра була осілістю домініканців перед 1939 р. Автор спершу пояснює, чому відчуває потребу охороняти цей будинок: бо "осередок католицизму ... мріє про відродження на Україні католицьких монастирів". Він описує, яке мають сильне переконання в науковому атеїзмі всі працівники, і подає візерунки з їхньої праці. Експонати показують історію релігії: "це історія боротьби з думкою, прогресом" — твердить автор і далі описує експозицію "Проект винищення Русі" після проголошення унії. Українська Католицька Церква (УКЦ) також знайшла свій куток на фотовиставці "Антинародна діяльність уніатської церкви". Ця виставка була розіслана в деякі музеї Львівської області.

Автор описує теоретичні підстави діяльності музею як забезпечені радянським законодавством: "Віруючі всіх релігійних напрямків в умовах соціалізму мають повну можливість задовольняти свої релігійні потреби, а невіруючі — вести атеїстичну пропаганду". Про можливість ведення атеїстичної пропаганди не треба переконувати, бо читаємо багато про це по сторінках радянської преси, а про можливість задоволення релігійних потреб маємо сумніви, бо не знаходимо статей на цю тему.

Наводимо відразу приклад атеїстичної пропаганди з *Літературної України* (30 травня 1985). Це памфлет Сум «Бандеріади» про покійного Блаженнішого Йосифа Сліпого і УКЦ під його проводом. Памфлет наводить кілька аргументів: нема підстави для патріярхату, бо всі єпископи підлягають Східній конгрегації і це не дозволено творити на чужій території; Шептицький і Сліпий служили німцям під час війни, Сліпий усе життя підтримував зв'язки і підлягав бандерівцям. Ці аргументи вже стандартні, повторені в багатьох радянських виданнях. А зрештою, були також численні відповіді й пояснення на всі ці наклепи.

В березні ц. р., коли випадали річниці народження й смерті Шевченка, з'явилася стаття Івана Дзюби "Шевченко і Петєфі" в журналі *Українська література і мова в школі* (1985, 3). Дзюба порівнює сучасників Шевченка і Шандора Петєфі, мадярського поета, котрий брав участь у визвольних змаганнях мадярів в 1847-1848 рр. Автор розглядає свою тему згідно з правилами "марк-

систської істини”, що схожі історичні обставини дають схожі наслідки. Шевченко переживав соціяльний і національний гніт України, так само як Петефі відчував утрату національної незалежності Угорщини, коли вона стала колонією Габсбургів і почали її історію фальсифікувати, її героїв оголошувати зрадниками, а зрадників героями. Її синів посилали вмирати за інтереси її ворогів, її культурі не давали розвиватися, а мову її зневажали, прищеплювали всюди німецьку. Дзюба пояснює, що була внутрішня, психологічна, інтимна спорідненість великих синів пригноблених націй.

Шевченко та Петефі були подібні тим, що в своїх творах пробуджували той національний сором, що завжди є потребою і передумовою всякого великого соціяльного й національного руху і відродження. Вони мали ще щось спільного в своїх поглядах — бачити ворога не лише в чужинецьких загарбниках і колонізаторах, а й у колонізаторах внутрішніх, у рідних панах і глитаях.

Дзюба кінчає таким загальним висновком, що спільне в поезії двох великих поетів впливає з одного джерела — любові до народу й далі, в останньому реченні, він запевняє таким чином, що “вони впадають в одне море, найінтернаціональніше море найінтернаціональнішого почуття — любові до народу”.



Газета *Радянська Україна* (3 березня 1985) подає до відома, що відбулася конференція в Харкові для завідувачів катедрами суспільних наук вищих навчальних закладів і відповідальних працівників ЦК Компартії України. Головні теми до дискусії стосувалися до обов’язків суспільствознавства “озброїти” студентів “новаторськими, глибоко творчими висновками й настановами партії”, щоб вони могли діяти “з повною віддачею сил” на цих підставах. Читаємо далі, що йшлося про важну роль катедр суспільних наук у відкритті буржуазної ідеології і контрпропаганді й особливо, як боронитися проти рештки “буржуазно-націоналістичного охвістя”. Провідники дискусії заохочували учених-суспільствознавців викривати буржуазні концепції і старанно вивчати марксистсько-ленінську теорію, базуючи на цьому свої студії.

Н. К.

Про авторів

Василь Барка — поет і прозаїк, автор восьми збірок поезій. Його роман *Жовтий князь* був перекладений на французьку мову та виданий в-вом М. Галімар.

Олесь Бердник (1927) — прозаїк, який пише в жанрі наукової фантастики; має в своєму доробку понад двадцять праць. Був двічі заарештований, ув'язнений на довгі терміни ув'язнення й виключений із спілки письменників. Живе в Києві.

Вілен Барський — маляр і поет, який перед еміграцією жив у Києві. Тепер перебуває в Західній Німеччині. Редактор вибраних творів Олесь Бердника *Терновий вінець України*, які вийшли цього року.

Григорій Костюк — історик літератури, колишній член літературної групи "Пролітфронт" та доволітній голова Об'єднання українських письменників "Слово". Автор численних праць, статей і рецензій, готує до друку книгу спогадів про літературне життя двадцятих і тридцятих років.

Ярослав Гайвас — публіцист, колишній провідний діяч Організації українських націоналістів, громадсько-політичний діяч, автор багатьох статей і двох книг *Воля ціни не має* та *Коли кінчилася епоха* (1965).

Леонід Плюц — математик за фахом, колишній працівник Київського інституту кібернетики, колишній політичний в'язень. Від 1976 р. перебуває у Франції. 1980 р. з'явилися у в-ві "Сучасність" його спогади *У карнавалі історії*.

Василь Сокіл — письменник, прозаїк і драматург, колишній член Спілки письменників України; 1984 р. вийшла в в-ві "Сучасність" його повість *Така довга ніч*.

Роман Ільницький — журналіст, політичний і громадський діяч в Україні і на еміграції, автор кількох праць з новішої історії України і еміграції.

Мирослав Прокоп — провідний учасник організованої революційно-визвольної боротьби українського народу проти німецьких окупантів України 1941-1944 рр., публіцист, політичний і громадський діяч. Автор праці *Україна і українська політика Москви*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1985 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада</i> <i>і США:</i>	Nina Ilnytskyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:
Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

« »

1985, 194 + vi . -
-
-
-
: 8 . .

1985, 222 . -
-
-
: « » , « -
» , « » « -
» .
: 9 . .

« »
- :

:
SUCASNIST
Mullerstr. 33, Rgb.
8000 Munchen 5

:
NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001